

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Віктор ГОРОБЕЦЬ

«Чорна рада» 1663 року

Передумови, результати, наслідки

Київ – 2013

Горобець Віктор. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 200 с.

У книзі відтворено один з найбільш знакових сюжетів ранньої історії Української козацької держави (Війська Запорозького) — Ніжинську генеральну раду 1663 р. (широковідому в історичній літературі та публіцистиці як «Чорна рада»), яка для багатьох є символом занепаду козацької державності та територіального розколу Гетьманату на правобережну та лівобережну частини. У дослідженні детально розкриваються обставини, що уможливили такий розвиток політичних процесів у козацькій Україні, реконструюється перебіг військової ради 1663 р. та з'ясовуються найближчі наслідки від неї.

Видання адресується науковцям, викладачам, студентам історичних факультетів, усім, хто цікавиться історією України.

Відповідальний редактор
академік НАН України Валерій Смолій

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України

В оформленні книги використано ілюстрації з видань: Українська козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах/ Упорядник В.В. Недак. — К., 2004 (тулумбас); Савчук Ю. Клейноди Славного Війська Запорозького Низового. Музейні студії. — Вип. 2. — К., 2007 (Корогва Війська Запорозького Низового)

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Ukrainian History

Viktor HOROBETS

“The Black Council” of 1663

Causes, Results, Consequences

Kyiv – 2013

Horobets Viktor. «The Black Council» of 1663. Causes, Results, and Consequences. — Kyiv: Institute of Ukrainian History National Academy of Sciences of Ukraine, 2013. — 200 p.

The monograph focuses on the General Council in Nizhyn of 1663, one of the most significant events of the early history of Ukrainian Cossack State (Zaporozhian Host). This event is widely-known for historians of the Early Modern history of Ukraine and public audience as «Black Council». It was a symbol of degradation of Cossack statehood and the territorial splitting up of Hetmanate on Left-Bank and Right-Bank parts. My current research of the event has deal with the meticulous reconstruction of the Military Council of 1663, the preliminary events that brought to such development of political processes in Cossack Ukraine, and circumstances that made it possible. I study the immediate consequences of this crucial for Ukrainian history action.

Current publication is addressed to scholars, lectures, students of historical departments, and wide audience interested by history of Ukraine.

Senior Editor Valerii Smolii

Зміст

Передмова.....	7
Глава 1. «Чорна рада» 1663 року в історичних джерелах.....	12
Глава 2. Навіщо Війську Запорозькому особний лівобережний гетьман?.....	19
Глава 3. Вибори на Лівобережжі: контроверсійний початок 1661 року.....	43
Глава 4. Негеографічний вимір політичного протистояння 1662-го — початку 1663-го років: до Ніжина через Козелець, Полтаву, Лубни, Зіньків і Гадяч.....	61
Глава 5. «Берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний...».....	79
Глава 6. Тривожний неспокій Ніжина напередодні «Чорної ради»...	86

Глава 7. Ніжинська рада 1663 року. Акт перший: протистояння 17 червня	91
Глава 8. Ніжинська рада 1663 року. Акт другий: гетьманське проголошення 18 червня	103
Глава 9. Життя після ради: найближча перспектива — «революція» 1663-го?	111
Глава 10. «Буде все так, як було при Виговському»	128
Глава 11. З думкою про Правобережжя: Кременчуцька кампанія осені 1663 року	133
Глава 12. Гетьман Брюховецький та єпископ Мефодій: неочікувані ракурси «дружби»	138
Глава 13. Тривоги гетьмана в переддень війни з Річчю Посполитою 1663–1664 років	148
Глава 14. Батуринський іспит: «задовільно», але з небезпечними прецедентами на майбутнє	167
Замість висновків: Так усе ж — бувало чи не бувало те «лихо... тоєст чорной ради» за «иних гетманов»?	183
Список використаних джерел і літератури	191

*Дружині Тетяні
з любов'ю та вдячністю присвячую*

Передмова

*«Зараз по весні заводиться на новое лихо, чого за них
гетманов не бивало, тоест чорной ради»
Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 89.*

*«Тут зрїте сини малоросійскїи нещастье матки вашей
и крайную погибель отчизни вашей:
егда бо горделиви и високодумни тогдашни козацкіе
властолюбци и междоусобнїя ратники, а отчизни вашей
разорители и вас самих нещадни губители, Виговскїй
и Пушкар Полтавскїй изчезнуша, по них зась Хмелниченко
и Сомко прейдоша; тогда третїи тим подобни і гетмани
и губители ваши, Тетера и Бруховецкїй, народишася».
(Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России
в XVII веке. — К., 1851. — Т. 2. — С. 39.*

Наприкінці червня 2013 р. виповнилось 350 років широковідомій Ніжинській раді 1663 р., за результатами якої на Лівобережжі було розв'язано проблему елекції особного гетьмана, до влади прийшов ставленник Запорозької Січі Іван Брюховецький, а його суперники на

гетьманських перегонах — наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко разом зі своїми найближчими помічниками були або страчені, або відправлені на заслання до Сибіру. Утім не лише цим «прославилась» рада 1663 р. Зі слів автора «Літопису Самовидця», винесених в епіграф книги, нею було «заведено» в Україні «нове лихо, чого за иних гетманов не бивало, тоест чорной ради»¹. Крім того, постанови Ніжинської ради 1663 р. для багатьох дослідників асоціюються (до слова, не вповні коректно) з узаконенням територіального поділу Гетьманату на Лівобережний і Правобережний або — в ширшому контексті — з початком «Руїни» (ще одне історичне кліше, що потребує, як мінімум, широкого обговорення фахівців). Та й узагалі «Чорна рада» (значною мірою завдяки й літературному таланту Пантелеймона Куліша, котрий використав її фабулу як сюжет для завершеного в 1846 р. першого у вітчизняній художній літературі історичного роману «Чорна рада») стала для українців одним із знакових місць історичної пам'яті.

Усе це разом стало приводом для проведення в ювілейному 2013 р. низки регіональних, всеукраїнських і міжнародних конференцій та круглих столів², а пред-

¹ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971. — С. 89.

² 15 травня 2013 р. в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна наукова конференція «Rutenia Divida: цивілізаційні орієнтири та політичні протиріччя козацьких еліт другої половини XVII ст. (до 350-ї річниці Чорної ради)», 17 червня 2013 р. Інститут історії України НАН України провів науково-практичну конференцію ««Чорна рада» 1663 року та «Руїна» Української козацької держави: історіографічні стереотипи та шляхи їх подолання (До 350-ліття Ніжинської ради 17–18 червня 1663 року)», а 26 червня 2013 р. Український інститут національної пам'яті спільно

ставники громадськості Сіверщини навіть виступили з ініціативою щодо відзначення цієї події на загальноукраїнському рівні. Експертні оцінки фахівців завадили реалізувати задумане, а відтак можна лише гіпотетично говорити про те суспільне протистояння, яке неминуче мало б місце в разі підтримки такої ініціативи.

Таким чином у контексті сказаного постає питання: чи вартує те, що відбулося влітку 1663 р. в околицях Ніжина, на широке суспільне відзначення чи, навпаки, гідне громадянське засудження? Наскільки та подія, за якою укорінилась назва «Чорна рада», була унікальною для історії Гетьманату? В якій мірі визначальними для козацької України стали її результати? Та наскільки підсумки Ніжинської генеральної ради 1663 р. перекреслили наявний історичний досвід розвитку Української козацької держави, а в якій мірі стали його органічним продовженням і практичним втіленням? Усі ці питання, безперечно, потребують суспільної актуалізації і широкого зваженого обговорення, навіть не беручи до уваги ту обставину чи відчувається наразі ювілейний присмак «чорнорадівських» подій, чи він уже відсутній.

Але проблематика «Чорної ради» 1663 р. цікава не лише з точки зору з'ясування її місця в структурі історичної пам'яті. Проблема становить інтерес і з точки зору розвитку вітчизняної історіографії. Надто вже випукло представлена Ніжинська рада 1663 р. в наявному вітчизняному історичному наративі, аби не піддатися спокусі сприймання її постанов як рубіжних передовсім у

з Ніжинським державним університетом імені Миколи Гоголя організували Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації, приуроченої 350-ій річниці Чорної ради в Ніжині».

процесі занепаду Української козацької держави. І добре, якщо мова йде про подію лише як інтелектуальну провокацію для переосмислення складного історичного явища.

Отож, скажімо, відомі українські дослідники Валерій Смолій і Валерій Степанков, згадуючи про Ніжинську «Чорну» раду в монографічному дослідженні, присвяченому представленню політичного портрета Петра Дорошенка, тонко зауважують наявність очевидного конфлікту між тим, що задумувалось історичними персонажами тієї доби, та тим, що ними реалізовувалось на практиці: «Тим часом тривала кровопролитна громадянська війна завершилася ухвалою Ніжинської чорної ради (27–28 червня) про обрання гетьманом Лівобережної України І.Брюховецького, що засвідчило перемогу російськи налаштованого старшинського блоку, підтриманого запорожцями, незаможним козацтвом і поспільством. Фактично це означало, що відбулося перетворення унітарної козацької України у конфедерацію Правобережної і лівобережної Гетьманщини та Запорожжя. Характерно, що старшини, козаки і поспільство усіх трьох політичних утворень постійно декларували свою відданість справі єдності держави й доклали максимум зусиль до реалізації цих планів, однак усі їхні наміри й дії оберталися новою руїною для України»³.

Натомість добре знаний в Україні російський історик-україніст, професор Санкт-Петербурзького університету Тетяна Яковлева (Таїрова), ведучи мову про ніжинські події 1663 р. («криваву Чорну раду», як емоційно вона називає їх) та класифікуючи їх такими, що де-юре знаменували розкол козацької України, чи не при кожній згадці про одного з головних дійових осіб того істо-

³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. — К., 2011. — С. 85.

ричного дійства — Івана Брюховецького, характеризує його не інакше, як: «політичний авантюрист», «авантюрист, цілком байдужий до долі батьківщини», що «цінував царські подачки більше від гетьманської влади... догоджав воєводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території», «заради власної вигоди був готовий на будь-яких умовах ділитися владою з воєводами» тощо⁴.

Наскільки науково продуктивними є такі підходи до з'ясування суті тих історичних подій? Наскільки справедливими є такі характеристики історичних персонажів? Що насправді можна класифікувати як причину, а що як наслідок у тому складному і трагічному процесі занепаду козацької держави другої половини XVII ст.? Процесу, який легко було спільними зусиллями запустити, але надзвичайно складно зупинити зусиллями спільними та практично неможливо — зусиллями одноосібними когось із гетьманів чи претендентів на гетьманство, яким би він не був не-авантюрним в ухваленні рішень, чужим у задоволенні власних інтересів, відверто конфронтаційним у стосунках з воєводами та безмежним у своїх амбіціях щодо встановлення власних порядків на підвладній йому території. А відтак і чи не надто вже простим поясненням складної історичної проблеми буде «призначення» Івана Брюховецького «винним» за всі біди, що впали на козацьку Україну в другій половині XVII ст. — за сплеск соціального протистояння, за дезінтеграцію Правобережжя та Лівобережжя, за погіршення політико-правового статусу Війська Запорозького та й за руйнацію Гетьманату загалом?

⁴ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Переклад з рос. Л. Білик. — К., 2003. — С. 316, 317, 320, 341.

Глава 1.

«Чорна рада» 1663 року в історичних джерелах

Ведучи мову про джерельне забезпечення дослідження цієї проблеми, насамперед варто зауважити очевидну обмеженість достовірних писемних свідчень про цю подію. Так само не може не привернути до себе увагу й відверта суб'єктивність авторів (чи їхніх інформаторів), викликана особистою зааганжованістю у перебіг тих подій, відтак і намаганнями представити себе належним чином у них або ж виправдати свою участь у тих перетрубаціях. Наступне, на що потрібно звернути увагу, так це на те, що інформацію «з перших» чи принаймні «других рук» про власне саму Ніжинську раду 1663 р. черпали лише для трьох відомих на сьогодні джерел російського походження та двох — українського.

Джерела російського походження представлені двома різновидами. По-перше, в розпорядженні дослідників є офіційний посольський звіт і реляція представника на гетьманському обранні 1663 р. окольничого, намісника

галицького князя Данила Степановича Велико-Гагіна. Посольський звіт Велико-Гагіна про виконання ним місії в Україні (що, як і решта посольського діловодства такого жанрового різновиду, подавався до Посольського приказу вже по поверненню на батьківщину) є вельми лапідарним, стилізованим «під бронзу» — жодних згадок про запеклу політичну боротьбу на Ніжинській раді, що виходила за межі власне політичного суперництва та набувала форм відкритого силового протистояння, із застосуванням навіть вогнепальної зброї, тут не зустрінеш⁵.

Значно інформативнішою є підготовлена по гарячим слідам події реляція князя Велико-Гагіна, відправлена ним з Ніжина до Москви 20 червня 1663 р.⁶ з майором «рейтарського строю» Василем Непейциним (Непейцевим)⁷, що потрапила до фондів Сибірського приказу і була опублікована Левом Окиншевичем 1929 р.⁸

Але чи не найбільш повно і деталізовано перипетії Ніжинської ради 1663 р. описано в щоденнику Патрика Гордона — шотландського волонтера на царській службі, що мав на той час чин підполковника російського

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— Т. 5. — СПб., 1867. — С. 173.

⁶ Тут і далі події датуються за старим стилем.

⁷ Згадка про прибуття з Ніжина до Москви гінця від Велико-Гагіна з повідомленням («сенчуком») про успішне виконання царським окольничим покладеної на нього місії — «будучи в Войске Запорожском, его государевы дела в совершение привели по его, великого государя, указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого» — під 28 червня 1663 р. була записана в «Дворцовых разрядах». — Див.: Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — СПб., 1854. — С. 384.

⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. Додатки// Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. К., 1929. — С. 415-417.

війська. Опис ніжинських подій у Гордона настільки розлогий, деталізований, хронологічно точний, що може скластись враження ніби шотландець особисто брав участь у поході тих частин царського війська, які супроводжували окольничого Велико-Гагіна до Ніжина. Утім наступна за цією оповіддю ремарка перекреслює таку здогадку: «Все это время я пребывал в Москве, утешаясь умеренным образом в хорошем обществе, особенно генерала Далйелла...»⁹.

Отож інформація Гордона є все ж інформацією не з перших вуст. Але, як припускають дослідники¹⁰, інформатором для шотландця був його співвітчизник — командир полку «солдатського строю» полковник Юрій Інглес, котрий якраз і супроводжував Велико-Гагіна в його не вповні дипломатичній подорожі в Україну. Відтак, зважаючи на високий чин шотландського офіцера, він був добре обізнаний з перебігом місії царського окольничого й, можемо сподіватись, адекватно переповів про її перипетії своєму товаришу, котрий перебував у цей час у Москві.

Бурхливі події літа 1663 р. знайшли відгук й у чи не всіх «козацьких» літописних оповідях, присвячених добі визвольних змагань українського народу середини XVII ст. та наступних за цим часами соціальної і політичної деструкції. Але сучасниками і ймовірними учасниками виборчих перипетій 1663 р. могли бути лише автори «Літопису Самовидця» та «Літописця Дворецьких». Крім того, вживаючи термін «літопис», ми розуміємо умовність такого трактування історичних текстів другої поло-

⁹ Гордон П. Дневник. 1659–1667. — М., 2002. — С. 133.

¹⁰ Детальніше про це див.: Федосов Д.Г. Клинок, перо и «бунташное время» // Гордон П. Дневник. 1659–1667. — С. 248.

вини XVII–XVIII ст. Адже всі без винятку їхні автори, навіть особисто заганжовані в тих подіях Самовидець (Роман Ракушка-Романовський) чи Василь Дворецький (ймовірний автор «Літописця Дворецьких»)¹¹), писали свої твори вже з певної темпоральної відстороненості від події, вкладаючи в опис не лише свої знання про її суть, а й відштовхуючись від власного розуміння сенсу історичного буття, свого місця в історії, не хештуючи при цьому й можливостями для моралізаторства, навіть на шкоду історичній достовірності. Отож у представлених оповідях, написаних уже в часи, коли Іван Брюховецький безславно зійшов з історичної арени, скомпрометувавши себе не лише в очах частини козацтва, а й впавши в опалу царської влади, негативних конотацій в описі ніжинського подій початку літа 1663 р. є чимало, можна навіть припустити — значно більше, аніж їх могло бути за умови іншого, більш успішного гетьманування висуванця Запорозької Січі на гетьманський уряд Лівобережжя.

За таких умов позитивні інтенції в описі «Чорної ради» 1663 р. та подій, що їй передували та її увінчали, відстежуються хіба що в творі, авторство якого дослідники приписують Василеві Дворецькому — одному з найпослідовніших прибічників промосковської орієнта-

¹¹ Про полеміку щодо авторства «Літопису Самовидця» див.: *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // *Записки Ніжинського інституту народної освіти.* — Ніжин, 1926. — Кн. 6. — С. 1–80; *Дзира Я.І.* Вступ // *Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира.* — К., 1971. — С. 9–42. А щодо ролі Василя Дворецького в підготовці «Літописця» див: *Мицьук Ю.А.* «Летописець» Дворецких — пам'ятник українського летописання XVII века // *Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г.* — М., 1984; *Мицьук Ю.А.* Перший український історико-політичний трактат // *Укр. історичний журнал.* — 1991. — № 5.

ції в старшинському корпусі Гетьманату, котрий за результатами Ніжинської ради посів уряд київського полковника, особисто брав участь у репресіях проти опонентів новообраного регіментаря. Отож у «Літописці» Дворецьких увага акцентується на тому, що Яким Сомко перед тим «самовластю гетманом учинився», а жорстока розправа над ним виправдовується фактом виявлення в нього королівського листа, що став вагомим аргументом його «обличення»¹².

Вельми цікавою є ситуація з трактуванням подій автором «Літопису Самовидця». Як уже зауважувалось раніше, найбільш реальним кандидатом на цю роль дослідники визначають Романа Ракушку-Романовського. Перед Ніжинської радою 1663 р. він, будучи сотником Першої міської сотні Ніжинського полку, неодноразово виконуючи обов'язки ніжинського наказного полковника, входив до найближчого оточення одного з опонентів Івана Брюховецького — полковника Василя Золотаренка, уособлював собою якраз те соціальне середовище швидко багатіючої козацької старшини, проти якої кошовий гетьман активно боровся. Відразу ж після виборів 1663 р. Ракушка-Романовський увійшов до гетьманського уряду Брюховецького, зосередивши у своїх руках управління фінансовою сферою. Така двояка позиція Ракушки-Романовського не могла не впливати на його оцінку тих неоднозначних подій. Відтак, з одного боку, він усіма доступними способами демонструє своє несприйняття ситуації, коли охлократична стихія стає визначальною в житті Гетьманату, вдаючись навіть до вже згаданих раніше таких сумнівних тверджень, що, нібито, навесні 1663 р. в Україні було «заведено» «новое лихо, чого за

¹² «Летописець» Дворецких / Изд. Мыщыка Ю.А. // Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. — М., 1984. — С. 230.

иних гетманов не бивало, тоест чорной ради»¹³, а з іншого, він усіляко очорнює політику Якіма Сомка, котрий і гетьманство мав «от підручних собі полковников и сотников и козаков», і на раду прибув не лише зі зброєю і кінне, але й маючи в обозі артилерію, а перед тим полковник Василь Золотаренко силою примушував полковників голосувати за гетьмана Сомка¹⁴. Не скупився Самовидець і на вельми жорсткі епітети при описі всіх тих деструкцій, що впали на Україну відразу ж по завершенні Ніжинської ради, коли «при котром настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала [...] Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли»¹⁵.

Всі інші відомі на сьогодні українські літописи були менш інформативними, аніж оповідь Самовидця, а до того ж використовували ніжинські перипетії 1663 р. переважно як вельми принадний сюжет для моралізаторства з приводу того розбрату, що вчинився в козацькій Україні в часи гетьманування наступників Богдана Хмельницького. Так, скажімо, Самійло Величко свою розповідь про Ніжинську раду 1663 р. завершує такими ось пафосними рядками: «Тут зріте сини малоросійські нещасть матки вашей и крайную погибель отчизни вашей: егда бо горделивіи и високодумніи тогдашніи козацкіе властолюбци и междоусобніи ратники, а отчизни вашей разорители и вас самих нещадніи губители, Виговській и Пушкар Полтавській изчезнуша, по них зась Хмелниченко и Сомко прейдоша; тогда третіи тим по-

¹³ Літопис Самовидця. — С. 89.

¹⁴ Літопис Самовидця. — С. 88–89.

¹⁵ Літопис Самовидця. — С. 91.

добни і гетмани и губытели ваши, Тетера и Брюховецкй, народишася»¹⁶.

Доволі негативно відгукується про ініціативи Брюховецького щодо скликання «чорної» ради і запрошення ним на раду не лише козаків, а й «мужиков» автор «Краткого описания Малороссии...»: «И тогдажь Брюховецкй як постарался о том и до государя писалъ, прося, чтобъ черная рада была, — се же уповая на запорожцовъ, з собою пришедшихъ, которыи, въ радѣ взбунтовавшись, могутъ Сомка и Васюту убить, — такъ, за прибытиемъ для того къ Ніжину съ Москвы околничого князя Гагина съ столникомъ Кирилломъ Осиповичемъ Хлоповимъ, поспішавъ напредъ до нихъ и доброхотнихъ себѣ зділавъ, еще чрезъ запорожцовъ своихъ не толко козаковъ, но и мужиковъ з городовъ туда собравъ, будто на разграбленіе Ніжина»¹⁷.

Значно ширшим і строкатішим за своєю видовою належністю є коло джерел, з аналізу якого можна реконструювати перебіг політичних і соціальних процесів у козацькій Україні напередодні Ніжинської ради 1663 р., а також виявити найближчі наслідки того «нового лиха, чого за иних гетманов не бивало». Щоправда й тут у розпорядженні дослідників є переважно або посольські звіти царських представників на перемовинах з козацькою старшиною чи духовними старійшинами Лівобережжя, або листи останніх у Москву, в яких чітко простежується намагання дискредитувати свого суперника та натомість засвідчити власну лояльність по відношенню до царської влади династії Романових.

¹⁶ (Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1851. — Т. 2. — С. 39.

¹⁷ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 260–261.

Глава 2.

Навіщо Війську Запорозькому осібний лівобережний гетьман?

Для того, аби зрозуміти феномен «Чорної ради» 1663 р., варто принаймні побіжно пригадати перебіг політичного протистояння всередині козацької України попередніх перед цим 5–6-ти років, коли власне виірвали передумови тієї, за визначенням Наталі Яковенко, «війни берегів», що стала реальністю вже з початком 1660-х років¹⁸.

Уперше конфлікт запорозького і лівобережного козацтва з гетьманським урядом дав про себе знати восени 1657 р., в перші місяці гетьманування Івана Виговського. Хоч справедливості заради варто зауважити, що провісником майбутнього конфлікту «гетьманський уряд —

¹⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене і розширене. — К., 2005.

січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорозжі ще взимку 1650 р., коли проти гетьмана Богдана Хмельницького та його політики виступили запорожці на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Яцьком Худолієм. Тоді Хмельницький самопроголошеного претендента на гетьманство стратив і такими рішучими діями придушив заколот у його зародку. Та, природно, цим конфлікт вичерпано не було. І в умовах чергового послаблення гетьманської влади, зумовленого хворобою Богдана Хмельницького, Запорозжя навесні 1657 р. знову стає центром антигетьманських заворушень, звідти знову залунали погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол] ковников и на иных начальных де»¹⁹.

Конфлікти ж, судячи з заяв запорожців, мали передусім соціальне підґрунтя: «розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога] теют, а им козакам ничего не дают»²⁰. Відтак той факт, що наступник Хмельницького гетьман Виговський намагався забезпечити собі підтримку Війська Запорозького, орієнтуючись лише на привілейовані верстви населення (що автоматично завдавало шкоду іншій його частині), лише поглиблює конфлікт, поширює його соціально і територіально.

¹⁹ Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 25.

²⁰ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст... — С. 25.

Але, крім соціальних протиріч, у загостренні конфлікту між Запорозькою Січчю та Іваном Виговським не останню роль відіграли й політичні мотиви — прагнення січової старшини повернути Кошу лідерські позиції, поширивши його вплив на гетьманську Україну. В такому контексті спроби Виговського перебрати до своїх рук гетьманську булаву спершу на старшинській, «кулуарній», а згодом і на розширеній раді (проте знову без участі запорожців), обурюють січову старшину, яка, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, йде на відвертий конфлікт із гетьманським урядом.

Як бачимо з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., політична програма опонентів Виговського не виходила за межі прокрустового ложа політики «козацького автономізму», від якої гетьманський уряд відмовився вже десь наприкінці 1648 — початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: «При прежних де полских королех они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указа царского величества не принимать и отпускать [...] не годилося»²¹. Крім того, запорожці погоджувалися, щоб «царского величества воеводы у них в городех были», погоджувалися також на контроль із боку царського уряду за гетьманською елекцією: «а без воли великого государя [...] самим нам

²¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 187.

гетманов не пременят». В разі ж смерті українського регіментаря, «обрав гетмана, вскорє слать послов до его царского величества бити челом о подтврждение на гетманство»²².

Політична поступливість Коша, його готовність перебувати у фарватері московської політики, дає січовим лідерам нагоду здобути підтримку царського уряду й перетворитися завдяки цьому на одну з найвпливовіших в Україні політичних сил. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, попри неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам²³, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашеві царську грамоту. Вона, хоч і стримана за стилем, чітко давала зрозуміти, що Москва визнає Кіш повноправним суб'єктом українсько-московських відносин²⁴. Подальші події переконливо засвідчили згубність такої практики для стабільності козацької України. Михайло Грушевський був переконаний, що саме ця царська грамота, разом із коментарями та доповненнями запорожців Михайла Стринжі та Івана Донця, викликала нову хвилю напруги у Війську Запорозькому, епіцентр діяльності якого перемістився з Січі (що під тиском гетьманського уряду формально визнала владу гетьмана Виговського та змістила кошового Якова Барабаша) південь Лівобережжя — на Полтавщину. Там на його чолі поставили авторитетного

²² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 188–189, 193.

²³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 51, 78; та ін.

²⁴ Див.: *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.* — К.; Запоріжжя, 1997. — С. 33–43.

полковника, сподвижника Богдана Хмельницького Мартина Пушкаря²⁵.

Розмежування проходило не лише за соціальними вподобаннями, а й несло в собі певні політичні маркери. Доволі прикметним у цьому сенсі є інформація, передана до Москви навесні 1658 р. призначеним резидентом до гетьмана Виговського воєводою і стольником Петром Скуратовим. Згідно з нею, «задніпровські козаки кажуть у розмовах: Пушкар хоче того, щоб були государеві воєводи, а в нас де того ніколи не буде»²⁶.

Правдивість інформації воєводи Скуратова підтверджували доволі різкі антимосковські заяви лідерів правобережного козацтва — вихідців зі шляхетського середовища полковників Івана Богуна та Самійла Виговського²⁷.

Загибель полковника Пушкаря та розгром гетьманом Виговським за допомоги Кримського ханату пушкарівців у битві під Полтавою на початку літа 1658 р., безперечно, послабило опозицію, але проблеми не вирішили. Отож варто було після укладення Виговським Гадяцької угоди з Річчю Посполитою 6 вересня 1658 р. царській владі розіслати грамоти, закликаючи козаків до боротьби зі «зрадником Івашкою», та відправити в Україну війська під команду воєводи Г.Г. Ромодановського, як відразу ж в Україні поновилися антигетьманські акції, передовсім на Лівобережжі. Тут, під прикриттям військ белгородського воєводи організовуються перші «вибори» лівобе-

²⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 10 — К., 1998. — С. 126–127.

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4, № 69. — С. 127.

²⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4, № 69. — С. 126, 130.

режного гетьмана, в результаті яких новим регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалій²⁸.

З кінця літа 1659 р на Лівобережжі розгортається антигетьманське повстання, лідери якого Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко та Оникій Силич виразно демонструють власну лояльність по відношенню до царської влади, яка і виступає головним водорозділом між ними та гетьманом Виговським. Отож, коли 30 серпня 1659 р., тобто в умовах розгортання антигетьманського повстання, київський воевода В.Б. Шереметев писав до вірного гетьману Виговському Івана Нечая у Старий Бихів, закликаючи його здати фортецю царським ратним людям, він наголошував на тому, аби білоруський полковник «с полковники днепровскими совокупясь, служить [...] великому государю»²⁹. З аналогічними пропозиціями, до речі, до білоруського полковника зверталися також і згадані раніше лідери антигетьманського заклоту на Лівобережжі³⁰.

На політико-правому рівні ж чи не вперше відокремлення лівобережної старшини від правобережної за ознакою «більшої вірності» по відношенню до царської влади спостерігаємо в положеннях так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького, за якими чимало представників лівобережної козацької старшини, ініціаторів промосковських виступів на Лівобережжі — Іван Безпалій, Тиміш Цицюра, Василь Золотаренко та інші —

²⁸ Див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

²⁹ Акты Московского государства, изд. под ред. Н.А. Попова.— Т. 2: Разряд, Приказ, Москов. Стол (далі — Акты МГ). — СПб., 1894. — С. 673.

³⁰ Акты МГ. — Т. 2. — С. 673.

отримували царський імунітет перед гетьманським і військовим судом: відтепер їх не мали права засудити на смертну кару без особливого на те дозволу государя³¹.

Цікаво, що Юрій Хмельницький, будучи, згідно з твердженнями Самійла Величка, за виявлену в Переяславі поступливість у питанні «премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Березневих статей 1654 р. — В.Г.) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах [...] всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый»³², на кінець року спробував було виправити становище, відіславши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком³³. Посольство мало поставити перед урядом Олексія Михайловича вимогу денонсувати відразу цілий ряд пунктів угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини, в тому числі і ліквідацію судового імунітету, наданого «проти давнього звичаю військового» тим козацьким старшинам, які засвідчили свою відданість цареві³⁴. Та Московські переговори 1660 р. стали для української сторони провальними: на більшість вимог гетьманського уряду переглянути зафіксовані в

³¹ Див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 120.

³² Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 14.

³³ Крім згаданих старшин, до складу делегації входили також київський полковник Василь Дворецький та миргородський Павло Апостол, наказний корсунський Олекса Тецкевич та наказний уманський Максим Булига (Курцевич), близько сорока сотників, два писарі й понад півтори сотні козаків. Див.: Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183) // ЧОИДР. — Кн. 224. — М., 1900. — С. 3.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 2. — С. 1–7.

Переяславському договору 1659 р. норми з'явилися негативні резолюції царя: «бути так, як написано»³⁵.

В результаті такої непоступливості царської влади від неї відразу ж відсахнулась значна частина старшини, причому, переважно правобережної. Так, за спостереженням висланого за наказом короля до гетьмана в Чигирин посланця Селецького, козацька старшина радо його вітала, на влаштованому на його честь в Умані бенкеті не тільки виголошувала тости за здоров'я короля та міцний мир із Річчю Посполитою, але засвідчувала свою прихильність королеві й обіцяла в разі польського наступу відразу визнати своє польське підданство. В адресованому ж С.К. Беневському листі уманський полковник Михайло Ханенко повідомляв про незгоду, що панувала як серед самих козаків, так і між козаками та москалями. Полковник вказував на «велику немилість, неприязнь і ворожнечу» між козаками «задніпровськими» та «цьогобічними»³⁶. Аналізуючи розклад сил на початок 1660 р. у Війську Запорозькому, полковник стверджував, що Москви наразі трималося лише «гультайство дейнецьке». А більшість козаків, у тому числі, й він сам, бажали бути під владою свого «природного пана» — польського короля. За підрахунками М. Ханенка, царських вояків на Правобережжі тоді було десь три тисячі (до того ж, «голих, босих, роздягнутих, голодних»). Вони «на міста гвалтом напірають, але їх козаки гвалтом пускати не хочуть»³⁷.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 2. — С. 1–7.

³⁶ Див.: *Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660.* — Ser. 6. — Lwów, 1922. — Dodat. 76.

³⁷ *Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660.* — Ser. 6. — Lwów, 1922. — Dodat. 76.

Наступний крок до політичного розмежування «вірного» лівобережного козацтва та «сумнівного щодо лояльності» правобережного було зроблено царською владою вже напередодні воєнної кампанії 1660 р. На воєнній раді, скликаній у середині липня В.Б. Шереметевим коло Василькова, ухвалили план стратегічних дій, який передбачав поділ козацького війська на кілька частин. Одна з них, очолювана наказним гетьманом перяславським полковником Тимофієм Цицюрою, спільно з військами В.Б. Шереметева виступала проти поляків на західному напрямі, друга ж, під командуванням гетьмана Юрія Хмельницького, мала захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд, а також перешкоджати об'єднанню татар із коронною армією. Згідно з повідомленнями Ю. Хмельницького цареві, разом із Тимофієм Цицюрою в похід виступило 11 лівобережних полків; під командуванням же київського воеводи було десь 60 тисяч ратників³⁸. Ніжинський та Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом ніжинським полковником Василем Золотаренком вирушили на Північ. На білоруських землях вони мали об'єднатися з російськими військами, очолюваними воеводою князем Ю.А. Долгоруковим³⁹. Ще два козацькі полки — Канівський та Черкаський — вирушали на Запорожжя, аби спільно з кошовим отаманом, який мав майже 10 тисяч запорожців і 5 тисяч «охотників» Івана Сірка, за відповідним гетьманським наказом «промисел чинити над татарами»⁴⁰.

³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 14. — С. 28.

³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 14. — С. 28.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 14. — С. 28.

Оминаючи стратегічні вади такого надмірного дроблення Війська Запорозького, що безперечно послаблювало головне угруповання на чолі з В.Б. Шереметевим і Т. Цицюрою, не можна не помітити той принцип поділу Війська Запорозького, який було обрано російським командуванням і який опосередковано засвідчував існування негативних політичних тенденцій у козацькому середовищі та у взаєминах із російською стороною⁴¹. Адже розподіл полків за регіональною ознакою міг, поперше, відображати ситуацію політичного протистояння між правобережними та лівобережними старшинами, подруге ж, вказував на недовіру московського командування до правобережного козацтва.

Перебіг осінньої фази кампанії 1660 р. переконливо підтвердив наявність конфлікту поміж гетьманським урядом та російської владою, що латентне був присутнім у їхніх взаєминах уже від початку гетьманування Юрія Хмельницького, а її результати ще більше посилили конфліктність усередині Війська Запорозького, стали ще одним кроком на шляху децентралізації Гетьманату, його поділу за територіальною ознакою. Так, коли правобережна старшина — під тиском обставин військового плану і зважаючи на невдоволення характером взаємин з царем — спробувала реанімувати норми Гадяцької угоди з Річчю Посполитою 1658 р., лівобережне козацтво — знову ж таки значною мірою і під тиском зовнішніх обставин — виявилось неготовим до такого повороту подій.

⁴¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 126.

Нагадаємо, що, згідно з умовами Чуднівської угоди 1660 р.⁴², Ю. Хмельницький брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В.Б. Шереметевим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори й не мати товариських взаємин. Анулювати мали й всі інші домовленості Війська Запорозького щодо протекції когось із іноземних володарів, із якими козаки не мали права встановлювати контакти в майбутньому. Щоб якнайшвидше відібрати міста й фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ мав негайно повернутися на Наддніпрянську Україну, залишивши під Чудновом декілька полків, аби ті разом із польською армією та кримськими ордами взяли участь в остаточному розгромі В.Б. Шереметева. Якщо б капітуляцію московських військ затягнули на довший час, Ю. Хмельницький мав мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке. Що ж стосується подальшої долі наказного гетьмана Т. Циціюри, в угоді домовилися пробачити всі його провини (зважаючи «на прохання та наполягання гетьмана запорозького»), але тільки за умови, що він разом із козаками негайно покине табір В.Б. Шереметева й спрямує проти нього зброю. В такому випадку наказному гетьманові, як і всім його козакам, гарантували збереження всіх вольностей, які матиме й решта Війська Запорозького. Козаки Ніжинського та Чернігівського (у джерелах українського походження — Прилуцького) полків, які на час укла-

⁴² Про перебіг дебатів, які передували укладенню угоди див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С. 247–249.

дення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, вже за першим універсалом гетьмана (який мали б відіслати негайно) мали також відступити від Москви та визнати зверхність польського короля.

Шукаючи можливості для вирішення найгострішої на той момент проблеми — за будь-яку ціну відірвати від царського ближнього боярина двадцятитисячне козацьке військо на чолі з Т. Цицюрою, адже, за визначенням польської сторони, «то була головна сила Москви»⁴³, Хмельницький таємно вислав Т. Цицюрі універсал, повідомляючи про укладення мирної угоди з польською стороною. Гетьман ставив до відома наказного, старшину та козаків, що угодою передбачено збереження всіх прав і вольностей, якими володіло Військо Запорозьке, до того ж, рівною мірою — як для правобережних, так і лівобережних козаків. А тому гетьман радив старшині та всім задніпровським козакам перейти на бік польського короля, який виявив готовність забути всі попередні кривди та ласкаво прийняти їх під своє покровительство, замість того, щоб даремно загинути в обложеному таборі. Якщо ж козаки залишать обоз В.Б. Шереметева й вийдуть зі зброєю в руках проти нього, Ю. Хмельницький обіцяв їм гарантію життя та вольностей. Інакше ж їх, як ворогів, суворо покарають, позбавивши життя їх, їхніх дружин і дітей та відібравши маєтності⁴⁴.

Як стверджує учасник тих подій Патрик Гордон (на той час в чині підполковника служив ще на боці короля Яна II Казимира) Тимофій Цицюра, усвідомлюючи кри-

⁴³ *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem* / Wyd. A. Hniłko. — Warszawa, 1922. — S. 105.

⁴⁴ *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem*. — S. 106.

тичність становища Шереметева, відразу ж вирішив дослухатись до слів свого гетьмана. Єдине, що його турбувало в цій ситуації, так це питання безпеки його козаків при виході з табору, передовсім з боку татарського війська, а також включення до тексту угоди з польською стороною запевнень щодо амністії лівобережців, які воювали на боці царя. Такі гарантії наказному гетьману були надані, а перехід на польський бік було домовлено організувати 21 жовтня, коли коронні війська виступлять й оточать табір воеводи Шереметева⁴⁵.

Отож, коли 21 жовтня польська піхота розпочала наступ на табір В.Б. Шереметева, Цицюра на чолі восьми-десяти тисяч козаків рушив до намету Юрія Хмельницького. Щоправда про отриманий від українського гетьмана універсал та про свої наміри перейти на бік польського короля наказний гетьман і переяславський полковник повідомив лише в останню мить своє найближче оточення, якому він показав гетьманський лист і переказав запевнення гарантії їхньої безпеки, рядові ж козаки, складається враження, навіть розпочавши свій дивний маневр, так і не здогадувалися про його мету. Частина ж лівобережних козаків, в тому числі й відверто промосковськи налаштований київський полковник Василь Дворецький, котрому Цицюра, знаючи про близькі взаємини гетьмана з царською адміністрацією, так і не зважився розкрити свої наміри, залишилась у таборі⁴⁶.

Ще більше сум'яття в дії лівобережців внесли наступні за цим події, коли на полі перед табором війська наказного лівобережного гетьмана атакувала Кримська Орда. І на той момент, коли на підтримку задніп-

⁴⁵ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 72.

⁴⁶ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 72–73.

ровським козакам підійшла польська кіннота, декілька сотень задніпровців загинуло, а ще більше тисячі потрапило до татарського полону. Ще одна частина лівобережців, ставши свідком трагічних наслідків татарської атаки, спішно повернулася в табір. Тож до польського обозу наказний гетьман за одними підрахунками прибув лише на чолі чотирьох тисяч козаків і старшин⁴⁷, за іншими — лише на чолі двох тисяч козаків, які мали при собі десять корогв⁴⁸.

Але й на цьому митарства задніпровців під Чудновом не скінчилися. Коли полки Т. Цицюри врешті пробилися до обозу польського війська, шляхта з українських земель накинулася на козаків, розшукуючи серед задніпровських «дейнек» своїх підданих⁴⁹. Підполковник Гордон, котрому було наказано охороняти лівобережців, занотував у своєму щоденнику, що в результаті таких дій коронної шляхти він скоро позбувся майже всіх своїх підопічних, а решту козаків, котрі не мали панів, він відпустив⁵⁰.

Не набагато ліпша доля чекала і наказного гетьмана лівобережців. Згідно інформації все того ж Патрика Гордона, козацького старшину було заарештовано, нібито, за те, що він вивів війська в поле раніше, ніж коронні гетьмани встигли вишикувати війська в бойовий порядок і зашкодити татарському нападу на задніпровців⁵¹. Вже перебуваючи під вартою, вочевидь з ініціативи поль-

⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 21. — С. 39; № 22. — С. 43; Акты Московского государства, изд. под ред. Д. Самоковасова. — Т. 3: Разряд. Приказ, Москов. Стол (далі — Акты МГ). — СПб., 1901. — № 217, с. 198–200.

⁴⁸ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 73.

⁴⁹ Kubala L. Wojny duńskie... — S. 405.

⁵⁰ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 73.

⁵¹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 73.

ського командування, Т. Цицюра звернувся з універсалом до козаків, котрі залишалися в таборі воєводи В.Б. Шереметева, іменуючи себе «перяславським полковником Війська Його Королівської Милості Запорозького». Універсалом колишній наказний гетьман повідомляв полковникам Дмитру Світусі, Богдану Калініченку, Василю Дворецькому, а також «усім сотникам и черні, знайдуючимся в таборі, и всім посполитим людем и кому толко сие писане показано будет» про укладення гетьманом Ю. Хмельницьким миру з королем і Річчю Посполитою на основі Гадяцьких пактів та закликаючи їх «просто йти від Москви, не сумніваючися ні в чому»⁵² Покликаючись на запевнення коронних гетьманів, полковник давав задніпровцям гарантії недоторканості їх життя та збереження прав і вільностей. Стосовно ж трагічної долі тієї частини своїх козаків, які 21 жовтня потрапили до татарського полону, Т. Цицюра запевняв адресатів, що всі вони, нібито, вже отримали звільнення з неволі, а більше таких прикрих інцидентів не буде⁵³.

Як можна встановити з тексту повторного звернення перяславського полковника до лівобережних козаків, що й надалі перебували в таборі В.Б. Шереметева, їх відповідь на універсал свого недавнього зверхника була швидкою й однозначно негативною. Лівобережна старшина, яка залишалася вірною цареві, не лише не пристала на вмовляння Цицюри, а й докоряла йому ламанням присяги, принесеної раніше московському монарху, легковаженням ним життям тих своїх козаків, котрі в

⁵² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. 3. — Отд. 3. — № 134. — С. 441–442.

⁵³ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 134. — С. 442.

ході вчиненої ним авантюри зазнали раптового нападу татар⁵⁴.

Вже після відходу козацьких полків Ю. Хмельницького з-під Чуднова, 27 жовтня 1660 р. розпочалися польсько-кримсько-російські переговори про умови капітуляції армії В.Б. Шереметева⁶⁶. З вістей, що надходили до Речі Посполитої з південно-східних окраїн Волині, випливало, що початок переговорів поляків з російським воєводою всіляко гальмувало кримське керівництво. В пам'яті татарської еліти, вочевидь, були ще надто свіжими спогади про ту тривогу, яку викликали в Криму повідомлення про початок польсько-московської комісії в Борисові навесні цього року, а тому й можливість налагодження переговорного процесу сторін під Чудновом породжувала занепокоєння стосовно їх сепаратного примирення і звернення зброї проти татарських орд. Польське ж командування, агітуючи кримську знать не чинити опору переговорам з В.Б. Шереметевим, наводило серед іншого й такий переконливий аргумент на користь їх початку, як можливість отримати в ясир кільканадцять тисяч лівобережних козаків, котрі, згідно з укладеною з гетьманом Ю. Хмельницьким угодою, повинні були залишити табір московитів, але й досі цього не зробили, звільняючи тим самим польську сторону від наданих на їх адресу гарантій цілості життя і збереження волі⁵⁵. І дійсно, як засвідчує джерело з польського табору, врешті-решт переконавши татар не противитись початку

⁵⁴ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 135. — С. 442–444.

⁵⁵ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków). — Nr. 1065: Listy, memoriały, uniwersały, akta polityczne z lat 1660–1663. — S. 323; [Kluczycki F.] Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego... — Krakow, 1840. — Т. 1, cz. 1. — Nr. 28. — S. 176.

переговорів з В.Б. Шереметевим, поляки в переданому на розгляд російської сторони переліку кондицій першим же пунктом висунули вимогу: «козаків, котрі знаходяться при Шеремету, як зрадників ЙКМості і Речі Посполитої, видати на волю гетьмана і султана»⁵⁶.

Вельми прикметним є й той факт, що не лише одними поляками задніпровські козаки розглядалися в якості зручної розмінної монети на переговорах з Кримом і Москвою. Російське командування також уповноважило своїх представників на комісії погодитися на видачу татарам у ясир лівобережних козаків, котрі разом з Т. Цицорою вийшли з табору, але згодом, рятуючись від нападу ординців, повернули назад, тракуючи їх як зрадників⁵⁷.

1 листопада 1660 р. польсько-кримсько-російську домовленість про капітуляцію військ В.Б. Шереметева було остаточно узгоджено і підписано. За ним В.Б. Шереметев від імені уряду відмовлявся від усіх претензій на Україну та зверхність царя над Військом Запорозьким. Царські військові залоги мали вийти з Києва, Переяслава, Ніжина та Чернігова, залишивши при цьому у фортецях усю наявну артилерію, порох та военні припаси. У відповідь на це польська сторона гарантувала всім російським військам, що перебували на території України, в тому числі й армії В.Б. Шереметева, вільний вихід до Путивля чи якого-небудь іншого прикордонного міста Московської держави. Кримське ханство, згідно досягнутих

⁵⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków). — Nr. 1065: Listy, memoriały, uniwersały, akta polityczne z lat 1660–1663. — S. 323; [Kluczycki F.] Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego... — Krakow, 1840. — T. 1, cz. 1. — Nr. 28. — S. 176.

⁵⁷ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. — S. 10.

домовленостей, повинно було отримати від Москви боо тисяч телярів викупу. Запорукою виконання урядом Олексія Михайловича взятих військовим командування зобов'язань мали стати 20 сановних заручників, які залишалися в татар. Крім того, в якості заручників польських гетьманів і нурадин-султана залишався головнокомандуючий російською армією ближній боярин царя князь В.Б. Шереметев, а також ще 8 бояр і 300 офіцерів і солдат. На волю вони мали вийти зразу ж після того, як усі царські війська залишать територію України. Стосовно ж подальшої долі лівобережних козаків, які й надалі залишалися в російському таборі, угода передбачала такий варіант: усі вони повинні були першими скласти зброю і вийти з табору росіян, віддавшись на волю коронних гетьманів⁵⁸.

Реалізація досягнутих домовленостей розпочалася з листопада, коли козацькі полки, першими склавши зброю і корогви до ніг Станіслава Потоцького та Єжи Любомирського, вийшли з укріпленого табору. Але сталося так, що одночасно з початком реалізації трьохсторонніх домовленостей розпочалося і їх порушення. Кримська Орда, незважаючи на письмові зобов'язання сторін, тут же накинулася на обеззброєних козаків, втішаючись з можливості легко здобути багатий ясир. Коли ж козаки спробували знайти прихисток у таборі свого вчорашнього союзника, царські ратники, які все ще залишалися при зброї, зробити їм це не дозволили. Як

⁵⁸ ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 7. — С. 25–28; [Grabowski A.] Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Kraków, 1845. — Т. 1. — С. 163; Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого... — С. 157; Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660. — Ser. 6. — Lwów, 1922. — С. 406–407.

вельми емоційно побивався з цього приводу підполковник Гордон:

«Ноября 3. В среду казаки вышли [из лагеря], сложили свои знамена и оружие и были немедленно все уведены татарами. Подобно хищным гарпиям те нетерпеливо кружили, пока не был подан знак напасть на них и схватить, а москвиты даже бросали через свои валы тех, кто бежал или не выходил из лагеря. Прискорбно было видеть, как такое множество христиан угоняют в жалкую /л. 85 об./ неволю и рабство, но наглые и безрассудные татары могли насытиться лишь всеми сразу, поляки же были не в состоянии противиться или досаждать им»⁵⁹.

Інформацію Гордона щодо бездіяльності коронних військ в обороні лівобережного козацтва підтверджував, спираючись на інші джерельні матеріальні, й польський історик Людвіг Кубаля⁶⁰. І тут залишається лише здогадуватися: чи існували якісь таємні домовленості коронних гетьманів з нурадин-султаном стосовно такого майбутнього задніпровських «дейнеків» (адже, як відзначалося вище, така перспектива отримання татарами легкого ясиру пропонувалася поляками під час консультацій з татарською знаттю напередодні початку трьохсторонніх переговорів), чи за нових умов значення козацького фактору вже втратило свою попередню актуальність і польське командування просто-на-просто не бажало псувати стосунків зі своїм союзником із-за такої «дрібниці».

Але якими б не були мотиви цього інциденту, його наслідки виявилися по-справжньому трагічними. Згідно повідомлення очевидця тих подій, згадуваного уже вище

⁵⁹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 74.

⁶⁰ Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski... — S. 407.

П. Гордона, в результаті татарського нападу приблизно 8–9 тисяч козаків, тобто майже всі, хто залишався в таборі київського воєводи, потрапили до татарського полону⁶¹. Причому, здобутий Ордою під Чудновом у такий, доволі легкий спосіб ясир, в умовах ранньої і надзвичайно суворої зими 1660–1661 років, внаслідок голоду і хвороб, так і не дійшов до невідьницьких ринків Кримського півострова — переважну більшість козаків спіткала смерть дорогою, в Дикому полі⁶².

Отож, коли звістка про підписання угоди між Юрієм Хмельницьким і польським королем досягнула Лівобережжя, місцева старшина, маючи в тилу російські залоги, вирішила залишити тамтешнє населення у вірності цареві. Певною мірою це було й закономірно, зважаючи на поступове визрівання конфлікту між частиною лівобережного козацтва та гетьманським урядом ще з часів гетьманування Івана Виговського, спосіб укладення Чуднівської угоди Юрієм Хмельницьким, а також ті трагічні для козаків лівобережних полків Гетьманату обставини початку реалізації її постанов, що вартували багатьом тисячам лівобережців або життя, або свободи.

Немалою мірою такому розвитку подій сприяла й позиція російської влади, її реакція на поразку воєводи Шереметева під Чудновом та на зміст підписаної ним капітуляції.

Згідно повідомлення Гордона, вже 5 листопада з-під Чуднова було вислано до Києва російського підполковника Семена Писарева та польського ротмістра Чаплинського з офіційним повідомленням про зміст укладеного воєводою Шереметевим договору та листом воєводи про

⁶¹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 75.

⁶² Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski... — S. 407.

передачу Києва під контроль коронної влади, як це було передбачено умовами капітуляції⁶³. Попри географічну близькість Чуднова та Києва, відповідь київського воеводи князя Юрія Микитовича Борятинського було отримано лише 21 листопада. Через свого посильного, ротмістра Кирила Лошакова, київський воевода дав знати про неможливість виконання передбаченої умовами капітуляції вимоги без особливого на те указу Олексія Михайловича⁶⁴.

Тим часом царські воеводи двох найбільших форпостів Сіверщини — Чернігова та Ніжина — зразу ж привели ввірене їм під нагляд населення до присяги на вірність Олексію Михайловичу. Щоправда, якщо в Чернігові ця процедура відбулася без будь-яких ексцесів⁶⁵, то в Ніжині виникли певні ускладнення. В описі справ «Тайного Приказа» є відписка ніжинського воеводи князя Семена Шаховського, де, зокрема, написано й таке: «про наказного полковника про Романа Ракушку с войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: без полковникова де відома великому государю креста целовать не хотят»⁶⁶. Ніжинський протопіп Максим Филімонович у листі до царя від 29 жовтня 1660 р., виправдовуючи Р. Ракушку-Романовського за цей вчинок, писав: «Здішний полковник наказный Романовский видится же держится и міщан всіх збирал и со всіго уезду Ніжинского всі берутся кріпко при его царском величестві [...] И хотіли есмо, чтоб крест целовали, але впред послали к полковнику Василью

⁶³ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 77.

⁶⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 79.

⁶⁵ Див.: Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 4: 1645–1676. — СПб., 1842. — С. 229–300.

⁶⁶ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. 21. — СПб., 1884. — С. 938.

Золотаренку, спрощуючися с ним, что он думает»⁶⁷. Оскільки ж Василь Золотаренко «думав» і надалі залишатися під владою московського царя, конфлікт було залагоджено, а ніжинців без якихось подальших ускладнень приведено до присяги на вірність Олексію Михайловичу.

В бажаному для Москви напрямі повів справу і залишений Юрієм Хмельницьким наказним гетьманом Лівобережної України наказний полковник переяславський Яким Сомко⁶⁸, який вже на початку листопада закликав белгородського воеводу князя Г. Ромодановського, аби той «з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залякати»⁶⁹.

Коли ж у Москві стало відомо про угоду Хмельницького з коронними гетьманами (та ще ніхто не знав чуднівську катастрофу В.Б.Шереметева), 8 листопада Кремль відіслав до України з царською грамотою до гетьмана та цілого Війська Запорозького спеціального гінця — капітана Феокліста Сухотіна. Останній мав доправити також декілька приватних листів до козацької старшини. Інструкція зобов'язувала гінця якнайшвидше їхати до українського гетьмана на Правобережжя через Путивль, Ніжин і Переяслав, але водночас не забувати збирати інформацію про суспільно-політичні настрої в Україні та ставлення як козацької старшини, так і черні по обидва береги Дніпра до політичного вибору Ю. Хмель-

⁶⁷ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 229, стлб. 5871/60. — Л. 3-6.

⁶⁸ Тут маємо справу з унікальним явищем у політичній історії Гетьманату, коли обов'язки наказного гетьмана виконує козацький старшина такого невисокого рангу.

⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 40. — С. 82; Акты МГ. — Т. 3, № 231. — С. 222-223.

ницького. Після прибуття в ставку українського гетьмана Сухотін мав підтвердити приязнь царя і до самого гетьмана, і до всього Війська Запорозького, докладно проаналізувати історію російсько-українських взаємин із часів гетьмана Б. Хмельницького, нагадавши при цьому про його присягу Олексієві Михайловичу та зрадливість І. Виговського і нешляхетні дії козаків під Чудновом. Після цього гонець мав закликати гетьмана, старшину й козаків переглянути свої непродумані рішення, адже лише під зверхністю православного монарха вони можуть сподіватися на звільнення «з-під ярма латинського». Якщо ж гетьман і старшина опритомніють і повернуться «під високу руку» царя, на всіх них чекає царська ласка та прощення. В іншому випадку — сувора кара⁷⁰.

Спостереження Феокліста Сухотіна від подорожі Україною засвідчують цілковиту неоднорідність і суперечливість тогочасних суспільних настроїв, відсутність єдності в оцінках дій гетьмана та його оточення. Скажімо, в Ніжинському полку переважна більшість побоювалася можливого наступу поляків та їхніх союзників — татар. Очевидно, що саме під впливом цих настроїв наказний полковник Роман Ракушка-Романовський за дорученням Василя Золотаренка надіслав листа князеві Григорію Григоровичу Ромодановському в Суми, закликаючи негайно прибути з військами до Ніжина для захисту від ворожого нападу⁷¹.

Царський посланець помітив навіть те, що лубенський полковник Степан Шамлицький, «і старшина, і козаки, і

⁷⁰ Цікаво, що для посилення емоційного впливу від закликів царя Сухотін віз в Україну православний хрест, який був свідком переяславської присяги гетьмана та всього Війська Запорозького 1659 р. Див.: *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku i ego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 52.

⁷¹ Акты МГ. — Т. 3, № 248. — С. 252; № 249. — С. 255.

чернь хитаються, а говорять, хто буде в силі, того де і ми, Черкаси». Тому Сухотін, узагальнюючи власні спостереження, в звіті до Москви завважив, що коли Олексій Михайлович не надішле в Україну додаткові військові контингенти, то «з козаками буде недобре»⁷².

Але завдання московської політики в Україні полегшувалося тим, що дивне міліарне безсилля в цей час продемонструвала Річ Посполита. Здобувши під Чудновом таку переконливу перемогу над царським військом, Варшава через комплекс чинників внутрішнього та зовнішнього походження так і не зуміла скористатись з отриманого шансу⁷³.

Упродовж осені 1660-го — весни 1661 р. гетьман Хмельницький за підтримки відділів коронних військ і татарських загонів вчинив декілька спроб поновити свою владу над Лівобережжям, але всі вони виявилися безуспішними. Водночас і керівництво Російської держави недвозначно заявило про своє невизнання підписаної 1 листопада 1660 р. боярином Василем Борисовичем Шереметьєвим Чуднівської капітуляції, яка передбачала серед іншого й зречення Москви від претензій на Україну та виведення своїх військ з лівобережних теренів⁷⁴.

⁷² Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. 4. — К., 1859. — Отд. 3, № 14. — С. 68–73.

⁷³ Ширше див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... — С. 238–292.

⁷⁴ Ширше див.: *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. — Львів, 1913. — С. 97–111; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... — С. 258–259; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 126–127; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди ... — С. 108–115.

Глава 3.

Вибори на Лівобережжі: контroversійний початок 1661 року

Як уже зазначалося вище, з осені 1660 р. наказним гетьманом Лівобережної України був наказний полковник переяславський Яким Сомко. Козацькі літописці другої половини XVII — початку XVIII ст. не скупилися на компліменти на адресу «розумного і статечного»⁷⁵ свояка Богдана Хмельницького (останній, як відомо, був одружений у першому шлюбі з рідною сестрою Якіма Сомка). Самовидець, характеризуючи наказного гетьмана, також звертав увагу на його військову доблесть: Сомко з ворогами бився, «не щадячи здоров'я свого» і війську був «добрим приводцею»⁷⁶. Так само і Григорій Грабянка, покладаючись на вже сформовану традицію

⁷⁵ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 28.

⁷⁶ Літопис Самовидця. — С. 86.

зображення наказного гетьмана, відзначав, що був він «воїн храбрый и смелый, уроди, возраста и красоты зело дивной, всего же паче царской величности слуга най-вернейший»⁷⁷.

Відомий дослідник політичної історії України середини — другої половини XVII ст. Микола Костомаров стверджував, що Я. Сомко замолоду здобував освіту не деінде, а в стінах Києво-Могилянської братської школи⁷⁸. Аналогічної думки дотримувався і фахівець з історії цього навчального закладу Віктор Аскоченський⁷⁹. Натомість інший дослідник історії Києво-Могилянської академії Степан Голубев був переконаний в тому, що Яким Сомко є надуманим вихованцем братської школи⁸⁰. Сам же Сомко в розмові з царським послом в Україні Ф. Протасьєвим у середині 1661 р., вибачаючись за допущені помилки в титулуванні царя Олексія Михайловича в одному з гетьманських листів — «царської величності в титлі прописка є», також стверджував, що він, нібито, чоловік неграмотний — «він Яким сам грамоті не навчений, а писар у нього новий»⁸¹. Однак, на нашу думку, цим словам навряд чи можна довіряти вповні, оскільки вони мали очевидний політичний підтекст —

⁷⁷ [Грабянка Г.] Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 28.

⁷⁸ Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н.И. Истор. монографии и исследования. — Т. 12. — СПб., 1876. — С. 237.

⁷⁹ Аскоченский В.И. Киев с древнейшим его училищем академией. — К., 1956. — Т. 1. — С. 67.

⁸⁰ Голубев С.Т. История Киевской духовной академии. — К., 1896. — Т. 1. — С. 118.

⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 40. — С. 81.

виправдати себе в очах царського посла і зняти зайву напругу в стосунках з офіційною Москвою.

Очевидно, як і переважна більшість міщан Середнього Подніпров'я, де станові перепони між міськими обивателями та козаками були вельми умовними й еластичними, Яким Сомко ще до вибуху Української революції мав досить тісні стосунки з козацтвом. Поза всяким сумнівом цьому сприяли і тісні родинні зв'язки з козацькою реєстровою старшиною через посвоячення з Богданом Хмельницьким. Дослідники стверджують, що саме в Переяславі, в сім'ї дядька, знайшли притулок наприкінці 1647 р. молодші діти Хмельницького, коли він вирушив на Січ піднімати козаків на повстання⁸². Слідом за стрімким злетом шурина, суттєво зміцніло становище й Якіма Сомка, котрий посів досить поважне місце в гетьманському оточенні. У документах першої половини 1650-х рр. є згадки про Сомка як про сотника Переяславської полкової сотні⁸³. Микола Маркевич згадував переяславського сотника в числі тих старшин, котрих гетьман Хмельницький запрошував до участі у важливих старшинських радах⁸⁴. Ще одним свідченням впливовості Якіма Сомка є той факт, що його брат, названий у документах Богданом Колющенком, наприкінці 1650-х рр. обіймає уряд наказного полковника переяславського⁸⁵.

В роки гетьманування Івана Виговського Сомко перебував в опозиції до влади. Зокрема збереглися свідчення

⁸² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 67.

⁸³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 382.

⁸⁴ Маркевич Н.А. История Малороссии: В 5 томах. — М., 1842. — С. 281.

⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7, № 100. — С. 312; Т. 5. — № 40. — С. 85.

того, що він був змушений певний час переховуватися на Дону, проводячи торгівельні операції серед тамтешнього козацтва⁸⁶. Під час антигетьманського повстання на Лівобережжі на початку осені 1659 р. активну роль у його розгортанні відіграє Богдан Колющенко, який як наказний полковник асистує переяславському полковнику Тимофію Цицюрі⁸⁷. Принаймні з початком 1660 р. зустрічаємо згадки про Якіма Сомка як про наказного полковника переяславського⁸⁸.

Після укладення Юрієм Хмельницьким Чуднівської угоди 1660 р. Яким Сомко відмовився визнавати її правомірність і справи на Лівобережжі повів таким чином, аби втримати край під зверхністю російського царя. І тут вельми складно нині встановити, що диктувало Сомкові саме таку лінію поведінки: особисті та соціальні інтереси чи політичні амбіції, або ж тверезі оцінки співвідношення політичних і військових сил в регіоні, соціальних симпатій та антипатій лівобережного козацтва. Єдине, що не викликає сумнівів так це те, що перед наказним гетьманом певний час стояла дилема: до якого прилучитися берега — польського чи московського. Інакше не пішов би серед царських воевод розголос про наміри Я. Сомка зрадити царя і напасти зі своїми козаками 22 жовтня 1660 р. на царських ратників, що перебували в Переяславі. Принаймні, саме такою інформацією ділився переяславський воевода князь Ф. Волконський з главою російської військової адміністрації в Україні белгород-

⁸⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 40. — С. 85.

⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. 7, № 100. — С. 312.

⁸⁸ Петровський М. Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра // Зап. Исторично-Філологічного відділу УАН. — Кн. 24. — К., 1929. — С. 84.

ським воєводою Г. Ромодановським⁸⁹. Щоправда, практичні дії наказного гетьмана восени 1660 р. не виказують будь-яких натяків на наміри виступити проти Москви.

Успішно відбивши взимку та навесні 1661 р. наступ правобережних полків, підсилених коронними військами та Кримською Ордою, наказний гетьман спромігся навіть вторгнутися на Правобережжя, здійснивши вилазку під Трахтемирів і Стайки⁹⁰, та повернути на бік царя південні лівобережні полки — Лубенський, Прилуцький і Миргородський, а згодом — Полтавський⁹¹. Після цього, наприкінці квітня 1661 р., Сомко скликав в селі Бикові, що під Ніжином, елекційну раду, аби отримати санкцію лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень.

В роботі Биківської ради 1661 р. взяли участь представники лівобережних Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Чернігівського та частини Полтавського полків, а також слобідських — Охтирського, Острозького та Сумського, які, хоч і не підлягали гетьманському реґіментові, а перебували під командою белгородського воєводи, але отримали від нього дозвіл на участь в елекційній раді (варто зауважити, вперше і востаннє в історії розвитку козацької демократії). На раді в Бикові були також присутніми й представники уряду Олексія Михайловича — белгородський воєвода Г.Г. Ромодановський хоч особисто і не прибув на козацьке коло, але відправив туди свою довірену особу могильовського воєводу С.Д. Змієва⁹².

⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 28. — С. 50, 51.

⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 28. — С. 53.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 31. — С. 55–58.

⁹² Акты ЮЗР. — Т. 5, № 31. — С. 56.

На раді, що відбулася в третю неділю після Великодня, 28 квітня 1661 р., більшість виборців підтримали кандидатуру переяславського полковника і наказного гетьмана Якіма Сомка, в той час, як представники одного з найбільших лівобережних полків — Ніжинського (в 1663 р. його буде розділено на три полки) відстоювали кандидатуру свого полковника Василя Золотаренка (Васюти)⁹³.

Як можна зрозуміти з тодішніх і попередніх дій та заяв Василя Золотаренка, політичні програми опонентів мало чим відрізнялися одна від одної. Обоє старшин виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Майже тотожними були і їхні уявлення про модель соціальної організації Гетьманату. Подібними були навіть шляхи сходження на вершину політичної влади на Лівобережжі — через родинну близькість до гетьмана Богдана Хмельницького. Отож у політичному плані Сомко та Золотаренко не були політиками-антагоністами, а в соціальному — представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Причина ж конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також у суперництві регіональних угруповань старшини Переяславщини та Сіверщини за пальму першості в лівобережній частині Гетьманату.

Утім повною мірою зрозуміти феномен Василя Золотаренка, якому формально підтримка лише одного полку дозволила піти всупереч волі решти (як мінімум,

⁹³ Ширше див.: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина. — 1887. — № 2. — С. 269–282; *Эйнгорн В.* Сношения мало-российского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899; *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.

5–6) полків, не можна, якщо знехтувати думкою Миколи Костомарова стосовно того, що навесні 1661 р. за спиною доволі посереднього в політичних здібностях ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Максим (Филимонович)⁹⁴. Його ж політичні акції, особливо в очах Москви, в цей час почали стрімко зростати. Справді, о. Максим уже здавна перебував у дружніх взаєминах із родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів — Івана — під час виправи на Білорусь, і, згідно з гіпотезою М. Грушевського, опікувався не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до його найближчого оточення. Навіть більше, він мав великий вплив на формування тактичних планів Золотаренка⁹⁵. Саме під час Білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні взаємини з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу й стати *persona grata* в Москві. Ще більше о. Максим зміцнив свої позиції в придворних колах під час подій, пов'язаних із антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та поверненням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, як свідчить відомий дослідник історії Церкви (в тому числі, історії взаємин українського духовенства з урядом Олексія Михайловича) Віталій Ейнгорн, ніжинський протопіп стає «вухами й очима» російського уряду в Україні⁹⁶.

⁹⁴ Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1876. — Т. 12. — С. 236.

⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 929.

⁹⁶ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 156.

На початку 1661 р., аби нейтралізувати вплив на Лівобережжя митрополита Київського Діонісія Балабана, який показав себе противником Москви, уряд Олексія Михайловича вдається до рішучого й водночас ризикованого (з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовенства) кроку: 4 травня 1661 р. митрополит Крутицький Пітірім (тодішній виконувач обов'язків місцєблюстителя патріаршого престолу) висвячує ніжинського протопopa під іменем Мефодій на єпископа Мстиславського й Оршанського та відразу ж проголошує місцєблюстителем Київської митрополії.

Висвячення о. Максима в Москві на єпископську кафедру, що належала до підпорядкованої патріарху Константинопольському Київської митрополії, було неканонічним із багатьох причин. Але, як свідчить текст грамоти московського царя до Константинопольського патріарха, політичні мотиви для Москви були настільки важливі, що виправдовували порушення будь-яких канонічних норм. Згідно з твердженнями Олексія Михайловича, треба було висвятити на єпископство місцевого клірика, який міг би козаків «на істину направити»⁹⁷. Тобто Москва свідомо взяла курс на пошук в Україні такого лояльного цареві духовного лідера, чий вплив поширився б і на політичну сферу. Як слушно зауважує з цього приводу російський історик другої половини ХІХ ст. Г.Ф. Карпов, для України уряд Олексія Михайловича обрав «свого патріарха Никона»⁹⁸. А зважаючи на те, що процес творення «українського Никона» збігся в

⁹⁷ Гиббенет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1884. — Ч. 2. — С. 565.

⁹⁸ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) // Православное обозрение. — 1875. — № 2. — С. 210.

часі з активними спробами Я. Сомка реалізувати свої амбітні наміри, можна припустити, що саме закулісні інтриги єпископа Мефодія спершу підштовхнули Васюту проголосити свої претензії на гетьманство (так уважав М. Костомаров), а згодом переконали Москву не визнавати його гетьманських повноважень, аби тим самим надати особливий статус місцеблюстителю в суспільно-політичному житті Лівобережжя.

Крім того, кажучи про позицію офіційної Москви в українських справах, потрібно враховувати, що в тій непевній суспільно-політичній ситуації, що склалася в Україні, уряд Олексія Михайловича витримав довгу паузу, не визнаючи результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати елекційний процес. Пріоритетним завданням російської політики в Україні стає політичний реванш на Правобережжі через повернення під «високу царську руку» гетьмана Юрія Хмельницького та всього Війська Запорозького. Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на якого було покладене завдання повернути правобережних козаків на «шлях істини».

З цією метою влітку 1661 р. місцеблюститель робить активні спроби нав'язати взаємини з Юрієм Хмельницьким, залучаючи до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла Олешковича (донедавна — наставника гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії). Зі свого боку московське керівництво до переговорів із гетьманом правобережної частини Війська Запорозького залучає архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля⁹⁹. Найближчі

⁹⁹ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский... — С. 210; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства... — С. 165.

помічники єпископа Мефодія — протопопи Семеон Адамович і Григорій Бутович — також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі й не передавати гетьманську булаву жодному з претендентів, а зачекати, доки Юрій Хмельницький разом із правобережними козаками стане «на шлях істини»: «авося де поверніться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з Задніпровськими черкаси». Обрання ж Якіма Сомка чи Василя Золотаренка гетьманом, вважали духовні особи, могло спричинити «на обидва боки [...] замішання»¹⁰⁰.

Тим часом козацька еліта Лівобережної України, хоча на позір і підтримувала наміри Москви та православного духовенства, насправді ж не припиняла з'ясовувати внутрішні конфлікти, дискредитувати в очах московського керівництва своїх суперників. В такий спосіб кожен прагнув скористатися «виграним» часом, аби зміцнитися політично й закріпити за собою лідерські позиції в краї. В другій половині року з'являється відразу ряд доносів на Якіма Сомка, написаних його конкурентами в боротьбі за пальму першості в Україні. Вони звинувачують того в «неминучій думі» завдати «велику шкоду цілості всього православя [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким»¹⁰¹. І саме в цей час серед голосів, спрямованих на дискредитацію наказного гетьмана Лівобережжя, чи не найгучнішим стає голос кошового отамана Запорозької Січі Івана Брюховецького.

На відміну від Сомка та Золотаренка, Брюховецький забрався на гребінь політичного протистояння в козаць-

¹⁰⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 89.

¹⁰¹ РГАДА. — Ф. 210, столб. 475. — Л. 38.

кій Україні не завдяки родинним зв'язкам, а винятково через власні таланти та сприятливий збіг обставин. Варто передовсім зауважити, що історичні джерела надзвичайно скупі на інформацію щодо походження та молоді роки Івана Брюховецького. З тексту вибитої на могильній плиті Брюховецького епітафії можна вирахувати, що народився майбутній гетьман або в 1622, або в 1623 році¹⁰². Першу документальну згадку про нього зустрічаємо лише під 1649 р. — в укладеному за постановою Зборівського договору реєстрі Війська Запорозького. Там він записаний як «Мартинець Хмельницького»¹⁰³. Таке несолідне ім'я дало підстави дослідникам припустити, що Брюховецький походив із соціальних низів, а також зводити його роль у роки Хмельниччини до такого собі кімнатного слуги гетьмана.

Про те, що це не відповідало дійсності свідчить чимало відомих нам фактів ранньої біографії майбутнього гетьмана. Зокрема, навесні 1656 р. за дорученням гетьмана Хмельницького він з важливою дипломатичною місією відвідав двір трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, куди був вираджений «для продовження встановленої між нами дружби»¹⁰⁴. Кількома роками по тому, вже за наказом гетьмана Івана Виговського Брюховецький їде в посольство до польського короля Яна II Казимира. Виконання ж дипломатичних місій свідчило, як мінімум, про знання Брюховецьким латини (того-

¹⁰² (Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 2. — К., 1850. — С. 164; Е[гунов] С. Гетманство Брюховецького // Киев. старина. — 1885. — Т. 12. — С. 593–594.

¹⁰³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підготовка до друку О.В. Тодійчук та ін. — К., 1995.

¹⁰⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 486.

часної офіційної мови дипломатії) та правил світського етикету.

Шляхетне походження виказує і його служба при гетьманському дворі, переважно як вихователя сина гетьмана, Юрія. Не забуваймо про те, що Богдан Хмельницький прагнув заснувати власну правлячу династію, а, відтак, і виховання свого спадкоємця (згідно задуму гетьмана — майбутнього українського монарха¹⁰⁵) свідчило про певний рівень довіри харизматичного українського зверхника до Брюховецького.

Служба Брюховецького при гетьманському дворі, а також його певна прив'язаність до Гадяча (тут жила його сестра, тут він розташує свою зимову квартиру в часи шукання гетьманської булави та сюди перенесе гетьманську резиденцію після обрання на регіментарство) дозволяє висловити припущення, що й народився майбутній лівобережний гетьман, мабуть, у Гадячі чи його окрузі якраз в часи його заснування (перша згадка про Гадяч відноситься до 1634 р.¹⁰⁶, але поселення могло існувати й раніше), а його батько, можемо припустити, як і батько Богдана Хмельницького, міг служити як осадчий у тамтешнього старости Яна Даниловича. Отож і близькість Брюховецького до родини Хмельницьких і його симпатії до Гадяча за таких умов є цілком логічними і зрозумілими. Але це лише припущення, довести яке за браком джерел поки не видається за можливе.

¹⁰⁵ Ширше див.: *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // *Укр. істор. журн.* — 1995. — № 4. — С. 14–33.

¹⁰⁶ Див.: *Бажан О.Г.* Гадяч // *Енциклопедія історії України.* — Т. 2. — К., 2004. — С. 16.

Коли ж Іван Виговський після смерті Богдана Хмельницького наприкінці літа 1657 р. перебрав гетьманську владу до своїх рук, а Юрія Хмельницького відправив продовжувати навчання, Брюховецький супроводжував гетьманича до Києва. А коли опозиційно налаштовані до Виговського старшини звертаються до Юрія, аби він став знаменом у боротьбі з ненависним кланом Виговських, Брюховецький їде на Запорожжя агітувати січовиків підтримати свого вихованця. Як свідчить анонімний автор «Літопису Самовидця», в серпні 1659 р. Хмельницький «жалуючи зневаги своєї, же єму гетьманство отнято, вислал за пороги слугу свого Бруховецького до войска просячи, щоб вийшли»¹⁰⁷. Роком пізніше, восени 1660-го, посланець Яна II Казимира Станіслав Казимир Беневський у розмові з Хмельницьким згадуватиме й про те, що він начебто восени 1659 р. «відіслав Брюховецького з частиною скарбу до царя»¹⁰⁸. Утім, знайти в документах підтвердження участі нашого героя і в такій прислузі молодому Хмельничченку не вдалося.

Посольська місія Брюховецького на Запорозьку Січ увінчалась успіхом — низовики підтримали кандидатуру молодого Хмельничченка в боротьбі за гетьманську булаву, у Виговського владу спільними зусиллями відібрали та передали її Юрію. Щоправда, після такого успіху Брюховецький не повертається в гетьманську Україну в надії на щедрі винагороду свого вихованця. Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння людської психології та вміння грати на людських слабінках — усе це дало змогу майбутньому

¹⁰⁷ Літопис Самовидця. — С. 81.

¹⁰⁸ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1859. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 36, 37.

гетьманові швидко завоювати авторитет на Запорожжі, де він жив, за словами літопису, «в добром захованю і в ласці всего Войска Низового». І вже десь наприкінці вересня 1659 року січове товариство вперше обирає Брюховецького своїм кошовим.

Як довго він втримався на цьому уряді невідомо, адже низове товариство полюбляло часто перемінювати своїх старших. Принаймні, вже восени наступного року, як можна зробити висновок з показів самого Брюховецького, на Січі врядує інший старший, а він сам тим часом перебуває в Чигирині¹⁰⁹. Чи було випадковим його перебування у гетьманській столиці чи це якимось чином було пов'язано з налагодженням стосунків з Юрієм Хмельницьким або ж, навіть, виявом співпраці з ним — через брак достатньо інформативних свідчень — сказати важко. Принаймні, зі слів самого Брюховецького випливає, що на той час він уже був для гетьмана Хмельницького «ближнім чоловіком» і за його наказом «ведал Чигирином»¹¹⁰. Процитований лексичний зворот в історичних реаліях середини XVII ст. міг означати посідання запорозьким старшиною уряду городского отамана гетьманської резиденції. Посада, яку перед тим займали доволі знані в Гетьманаті фігури — Лаврін Капуста, Іван Ковалевський тощо, була достатньо почесною і справді могла свідчити про службову наближеність Брюховецького до тогочасного гетьмана. Або ж Брюховецький міг посідати посаду, аналогічну тій, що її обіймав, сидячи в

¹⁰⁹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди... — С. 143; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. II, Розпит Брюховецького в Москві на початку 1661 р. — Арк. 779.

¹¹⁰ Акты МГ. — Т. 3. — С. 191–192.

Переяславі, Яким Сомко — наказного гетьмана. Такий поворот сценарію видавався б вельми цікавим з огляду на ту відчайдушну боротьбу, яка між ними розгорілась у майбутньому за право заповучити до своїх рук гетьманську булаву. Утім, віднайти в джерелах підтвердження цій гіпотезі поки що не пощастило.

Коли ж восени наступного року гетьман Хмельницький повертається під владу короля, Брюховецький, щойно зачувши про те, що гетьман Хмельницький і його уряд «с поляки учинили мир», як довідуємось із його слів, переказаних у Москві, відразу ж, 26 жовтня, залишив Чигирин і, «помня свое обещание, к ним пристать не захотел и возы свои отпустил на Переяславль, а сам поехал прямо на Лохвицу», де мав зустріч з царським стольником і воеводою князем Борисом Мишецьким, а звідти попрямував до царської столиці¹¹¹. Водночас він писав і на Січ кошовому отаману, старшині й усьому низовому товариству, аби вони «от поляков и от татар оберегались, а у поляков де и у татар на том положено, что им их запорожан снести», прохав їх, аби вони «на лятцкие прелести не прельщались и к шатости не пристали»¹¹². Повідомлення Брюховецького підтверджував і князь Мишецький, котрий у листі до белгородського воеводи князя Ромодановського сповіщав таке: «прибежал к нему в обоз из Чигирина Иван Брюховецкой, а сказал ему, что он Юрьи Хмельницкого был ближний человек и приказано было ему ведать Чигирин, а в

¹¹¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди... — С. 143; ІР НБУ. — Ф. II, Розпит Брюховецького в Москві на початку 1661 р. — Арк. 779.

¹¹² Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди... — С. 143; ІР НБУ. — Ф. II, Розпит Брюховецького в Москві на початку 1661 р. — Арк. 779.

расспросе ему сказал: едет де он к тебе к Москве известить о измене гетмана Юрьи Хмельницкого, что гетман тебе изменил и поддался крымскому хану и с ляхами помирился и от боярина и воеводы от Василья Борисовича отступил... из Белой Церкви в Чигирин придет и, собрався, пойдет на твои черкасские и украинные города войною вскоре»¹¹³. Про зраду гетьмана Брюховецький нібито довідався «по письму из войска приятелей своих» та відразу ж вирушив до царської столиці – «к тебе к Москве известить о том бежит»¹¹⁴.

До Москви Брюховецький приїхав десь наприкінці 1660 р., коли ситуація в Україні вже поволі втихомирилась. Але навіть попри це, візит Брюховецького до Москви, його запевнення у вірності козаків присязі цареві, небажанні йти за своїм гетьманом, котрий зрадив царя, були належним чином оцінені царським оточенням. З Москви Брюховецький повернувся вже на початку 1661 р. зі знаками царської милості — жалуванням і зброєю для запорожців.

А коли в середині року на Лівобережжі розгорнулась відчайдушна боротьба за гетьманську булаву, незаперечний на той час лідер запорозького козацтва активно до неї долучився. Тоді ж, десь у вересні 1661 р., Брюховецький вельми символічно проголошує себе «кошовим гетьманом» або «запорозьким гетьманом»¹¹⁵. А включившись у боротьбу за гетьманську булаву, кошовий гетьман почав активно розкривати «зрадливі наміри» Сомка перед белгородським воєводою князем Г.Г. Ромодановським, полковником царської армії Г. Косаговым,

¹¹³ Акты МГ. — Т. 3. — С. 192.

¹¹⁴ Акты МГ. — Т. 3. — С. 192.

¹¹⁵ Докладніше про час та обставини цього політичного акту див.: Горобець В. Еліта козацької України.... — С. 354-355.

неодноразово сигналізувати про це і в Москву. Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрічається з місцєблюстителем митрополичої кафедри й переконує його, що Сомкові не можна довіряти, адже він готує зраду¹¹⁶. Цілком імовірно, що й київський воєвода князь Ф.Ф. Куракін, який написав у Москву донос на Якіма Сомка 21 вересня 1661 р., — що той, мовляв, закликав Юрія Хмельницького, «щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра»¹¹⁷, — отримував інформацію саме від Івана Брюховецького.

Причому, якщо Сомко та Золотаренко могли дискредитувати один одного винятково з позицій критики політичної лояльності опонента, то Брюховецький активно послуговувався арсеналом соціальної критики старшинської верстви, котра, на шкоду інтересам рядового козацтва, перебрала до своїх рук важелі політичної та соціальної влади. Брюховецький у властивому йому барвистому стилі писав: «...кгда же уже як кабаны позаживили и не знают, что з скарбами діяти, для которых то они чинять [...] через все лета доходы арендованные, млиновые и всякие пожитки брали Сомко на войско, а жалованье их царского величества по старому и завше доходило и иншой більш причины не мають, только тая привата их уводит, же за гетьманством гоняются...»¹¹⁸.

¹¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5, № 43. — С. 96; РГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол, столб. 499. — Л. 65–68; 74–75; Ф. 124: Малороссийские дела, дела 1661, № 17. — Л. 5.

¹¹⁷ ІР НБУ. — Ф. II, 15401–15424. — Арк. 242–243.

¹¹⁸ РГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 538. — Л. 316; *Стецюк. З історії...* — С. 231.

Намагаючись перетягти на свій бік місцеблюстителя Київського митрополичого престолу єпископа Мефодія — «богомольця царського» (як називали місцеблюстителя на той час в офіційній кореспонденції з Москви), кошовий гетьман надсилає до Києва, в митрополичу резиденцію, декілька листів, в яких переконує місцеблюстителя ні в якому разі не довіряти Сомкові, оскільки той «морочить усіх гірше цигана». Наказного гетьмана він називає не інакше, як «зрадник». Стверджує, що той, разом з іншою городовою старшиною, у погоні за гетьманством до решти зруйнує Україну. Не обмежуючись самою лише дискредитацією свого супротивника, кошовий вдається до вельми вдалого — з огляду на нагальні потреби його політичної гри — ходу, а саме: висловлюється за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Федору Михайловичу Ртищеву: «нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок був ліпший і береження...»¹¹⁹.

Пропозиція Брюховецького стосовно передачі управління Україною князю Ртищеву в технологічному аспекті виглядала досить вдалою, принаймні, у двох вимірах: демонструвала політичну безкорисливість кошового, а також обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителю, оскільки саме цей окольничий царя перебував у близьких стосунках з українським духовенством і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича.

¹¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 46. — С. 101.

Глава 4.

Негеографічний вимір політичного протистояння 1662-го — початку 1663-го років: до Ніжина через Козелець, Полтаву, Лубни, Зіньків і Гадяч

Позиція Брюховецького в очах Москви виглядала ще більш привабливо на тлі тієї незалежницької (чи принаймні автономістичної) позиції, яку зайняв у цей час Яким Сомко. Прагнучи зміцнити своє політичне становище, він на 14 квітня 1662 р. скликав лівобережну старшину до Козельця для проведення елекційної ради. На раду з'їхалися полковники «не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи»¹²⁰, і наказний гетьман домігся від

¹²⁰ Цит.: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. — С. 277.

старшини проголосити його повноправним регіментарем. До Козельця запросили й місцеблюстителя Київської митрополії, натомість не допустили представників царської адміністрації. Зважаючи на цю обставину, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням виборів, але під тиском Сомка та його прибічників скріпив результати виборів святковим богослужінням у місцевому соборі.

Тож після виборів на раді в Козельці місія царського представника (чи представників) в елекційному процесі була б зведена до передачі булави й прапора вже обраному перед його приїздом гетьманові. Відсутність московських бояр на раді єпископ Мефодій, а згодом і уряд Олексія Михайловича трактували як ознаку нелегітимності виборів Якіма Сомка на посаду гетьмана. Аналогічної думки дотримувалися також російські історики Сергій Соловйов і Віталій Ейнгорн¹²¹. Але коли не зважати на відсутність царських повноважних представників, із формально-правової точки зору вибори в Козельці були цілком правомірними. Адже ні в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ані навіть у її зміненому варіанті 1659 р. та в «Нових статтях» Юрія Хмельницького 1659 р. не було таких приписів, які обмежили б повноваження української сторони в питанні гетьманських виборів через запровадження норми про обов'язкову участь російського представника в роботі елекційної ради. Адже, згідно з договором 1654 р., Військо Запорозьке мало право «обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть

¹²¹ Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. 6, т. 11–12. — М., 1995. — С. 130; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 183.

і про того писати нам, великому государю»¹²². У сфальсифікованому варіанті «Статей Б. Хмельницького» в редакції 1659 р.¹²³ прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці було порушено тим, що відтепер новообраний регіментар мав їхати до царя, щоб «бачити його царські пресвітлі очі». І вже в Москві цар мав «пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор і на гетьманство свою государеву жалувану грамоту дати йому накаже»¹²⁴. Жодних інших уточнень у «Нових статтях» не було.

Отож присутність представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді була визначена не правовими нормами, які регулювали політичні взаємини Війська з московським монархом, а лише побажаннями російської сторони та козацької старшини (передусім Василя Золотаренка), чиї спроби вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. успіхом не увінчалися.

Козелецькі події свідчили, що Яким Сомко та старшина (його головна опора на той час), повели справи таким чином, щоб зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити участі запорожців у вирішенні справ, які стосувалися устрою та політики лівобережного Козацького Гетьманату. Відразу після обрання Сомко поставив перед учасниками ради вимогу: всі полковники мали підписати зобов'язання виконувати волю гетьмана. В тому ж разі,

¹²² Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 448–449.

¹²³ Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 220–234; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934.

¹²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 263.

коли хтось із них зважився б не послухатися регіментаря, той, після ради з іншими полковниками, міг карати свавільника на смерть, не ставлячи до відома царя¹²⁵.

Отже навесні 1662 р. Я. Сомко та його оточення прагнули повернути ситуацію, що була до жовтня 1659 р. — тобто до того часу, доки князь О.М. Трубецький не накинув урядові Хмельницького нових договірних умов. Прикметно, що вимоги посилити гетьманську владу, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, по суті повторювали інші — ті, які старшина, згрупована восени 1659 р. довкола особи Юрія Хмельницького, висувала напередодні Генеральної ради в Переяславі в Жердівських статтях¹²⁶.

Про незалежність позицій лівобережного гетьмана виразно свідчила його політика в економічній сфері. Зокрема, на Козелецькій раді обговорювали й вкрай важливе питання тогочасного господарського життя краю — обіг російських мідних грошей. Як відомо, уряд Олексія Михайловича запровадив маловартісні мідні гроші й це спровокувало бунти в Москві. Та все ж російське керівництво планувало таким чином вирішити проблему платіжної кризи — розплатитися за отримані царськими ратниками на Лівобережжі провіант і фураж. І хоча

¹²⁵ А ось постановка питання без сумніву суперечила нормам «Нових статей» Юрія Хмельницького, згідно з якими гетьман не мав права «без ради і поради з усією черню» знімати старшину з урядів (стаття 7), а також карати на смерть без відповідного царського указу багатьох лівобережних старшин, які засвідчили свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І. Виговським (наказного гетьмана І. Безпалого, полковників Т. Цицюру, В. Золотаренка, О. Силича та їх старшину — стаття 12). — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 268–269.

¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 2–3.

посланець Якіма Сомка до Москви протопіп Василь Бабський стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді були старшини ніжинського полковника В. Золотаренка, а переяславці, навпаки, засвідчували свою готовність вірно служити цареві навіть тоді, коли він платитиме їм грішми, зробленими зі шкіри, саме козаки Сомка за три тижні відмовилися отримувати царську плату у вигляді мідних монет. Вже згадуваний дяк Посольського приказу Іван Песков також доповідав у Москву, що Яким Сомко, як тільки «учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними»¹²⁷. А перед тим, ще в переддень Козелецької ради, гетьман Сомко в листі до белгородського воєводи князя Ромодановського в категоричній формі поставив вимогу: «з Гадяча і з інших міст воєвод вивести»¹²⁸.

Як зауважує з цього приводу В. Ейнгорн, князь, «звичайно ж», не звернув увагу на вимогу козацького зверхника вивести воєвод із Гадяча та з інших міст, де їх перебування не було передбачене угодою 1659 р.¹²⁹ Але вже три тижні по тому, 11 травня 1662 р., єпископ Мефодій інформував ніжинського воєводу князя Семена Шаховського про те, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки вигнали царських ратників на чолі з воєводами¹³⁰.

¹²⁷ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 182; Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 14. — С. 334–335.

¹²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 15. — С. 335.

¹²⁹ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 169.

¹³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 15. — С. 252, 268–269 та ін.

Та взявши настільки різкий тон у взаєминах із російською адміністрацією, Сомко не подбав належно про підтримку своїх дій всередині України чи хоча б у середині козацької старшини. Навпаки, будучи прибічником сильної гетьманської влади, він боровся не лише проти охлократичних настроїв у Війську Запорозькому, а й проти проявів старшинської олігархії. Ще в середині 1661 р., в розмові з піддячим Приказу таємних справ Юрієм Никифоровим, Сомко говорив про те, що гетьман, «під рукою великого государя будучи в підданстві», мусив мати владу над полковниками («быти владательным»), а це напряду суперечило нормам угоди 1659 р.¹³¹

Тоді мова була про повернення Юрія Хмельницького в підданство царя, отож, ставлячи вимогу денонсувати окремі пункти Переяславських статей 1659 р., Сомко ще не думав про розширення власних повноважень. Відтак видається, що авторитарна модель Козацького Гетьманату була властива самому політичному світогляду наказного гетьмана.

Крім того, Яким Сомко пропонував відмінити передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет козацьких старшин, а також заборонити полковникам взаємини з царем «мимо гетмана». Було запропоновано створити інститут постійного царського представництва при гетьманові, аби регіментар міг оперативно приборкати будь-які прояви свавілля з боку окремих полковників. А якщо б хтось не бажав втихомирюватися, гетьман міг скарати його на смерть: щоб «дивлячись на те, іншим не кортіло»¹³². Політичні погляди старшини відображала пропозиція побудувати на Запорожжі фортецю та розмістити в ній

¹³¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 41. — С. 94.

¹³² Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 41. — С. 94.

10 тис. царських ратників із артилерією. Цим, на думку Сомка, було б вирішено відразу кілька проблем: 1) «закрито» татарські орди в Криму; 2) нейтралізовано небезпеку заворушень на Січі («Запорожжя де буде кріпко»); 3) гарантовано безпеку завдяки перебуванню російського війська в містах Лівобережжя¹³³.

Тим часом стрімке сходження Якіма Сомка по ієрархічній драбині Війська Запорозького неабияк дратувало заслужених козацьких полковників. Жоден із них не бажав і того, аби його владу в полку якимось чином було обмежено гетьманським проводом. Саме тому один із найвпливовіших лівобережних старшин, чернігівський полковник Оникій Силич, ще під час Козелецької ради демонстрував невдоволення діями Сомка, спрямованими на посилення гетьманської влади над полковниками. А після від'їзду з Козельця він надсилає єпископу Мефодію листа, в якому засуджує поведінку гетьмана¹³⁴. Ще виразніше антигетьманську позицію проявив ніжинський полковник Василь Золотаренко. Повернувшись із елекційної ради, Золотаренко заявив, що Сомко силою здобув гетьманську булаву, тож виконувати його накази він не планує¹³⁵.

Заяви ніжинського полковника відкрито підтримав і місцеблюститель Київської митрополії, який повідомляв Москву про перебіг Козелецької ради (акцентуючи увагу на епізодах, що компрометували Якіма Сомка). Зрештою, він рекомендував уряду Олексія Михайловича визнати результати виборів недійсними, а за переяславським

¹³³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 41. — С. 94.

¹³⁴ Карпов Г. Мефодий Филимонович ... — С. 214–219.

¹³⁵ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 188.

полковником не затверджувати гетьманське звання. Адже той, мовляв, своїм «свавіллям» та «насильством» чітко засвідчив, що від нього можна чекати чого завгодно. Крім того, місцеблюститель просив якнайшвидше прислати в Україну уповноваженого царського боярина для проведення «справжньої» елекційної ради¹³⁶. Одночасно Мефодій інформував про перебіг подій у Козельці царських воевод, які несли службу в лівобережних містах, і порадив їм жити «з острахом», адже від Сомка тепер можна чекати «злого»¹³⁷. Подібного листа до Москви написав і Золотаренко, який також попереджав оточення Олексія Михайловича, що козелецькі події можуть мати негативні наслідки¹³⁸.

Відразу ж по завершенні ради 3 травня 1662 р. воевода князь Ромодановський відправив до Москви отримані перед тим листи Вана Брюховецького та Івана Сірка, в яких говорилося про зрадливі наміри переяславського полковника та містилися перестороги пильнувати, аби не дозволити йому вчинити так, як це свого часу зробив Іван Виговський. А у вересні 1662 р. в Лубнах пройшли консультації Ромодановського, єпископа Мефодія та Брюховецького з приводу гетьманської елекції на Лівобережжі. Їх результатом стала домовленість про те, що елекційна рада відбудеться найближчим часом у Полтаві. У царській грамоті, виданій уже трохи згодом, активна роль Брюховецького в ухваленні цього принципового рішення жодним чином не притлумлюється: «по нашому великого государя указу, окольничий наш и воевода и

¹³⁶ Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — № 2. — С. 281.

¹³⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 115. — С. 116–117.

¹³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 15. — С. 393.

наместник белгородский князь Григорий Григорьевич Ромодановский постановили с гетманом кошевым, что быти раде в Полтаве...»¹³⁹.

Вибір полкового центру Полтавського полку, як місце проведення Генеральної ради, з багатьох причин влаштував Брюховецького, але жодним чином не враховував інтереси наказного гетьмана. Адже близькість до Полтави Запорожжя обумовлювала ситуацію за якої, в разі проведення тут широкої «чорної» ради, шанси Сомка на успіх ставали доволі мізерними. Отож їхати до Полтави Яким Сомко відмовився. Так само вчинив і його головний суперник у боротьбі за гетьманську булаву Василь Золотаренко. Не виявили готовності до поїздки на Південь, очевидно, й інші полковники з Сіверщини та Центрального Лівобережжя. У листі до Москви від 30 жовтня 1662 р. єпископ Мефодій пояснював не прибуття козацьких старшин до Полтави тією обставиною, що начебто наказний гетьман не лише відмовився сам їхати на раду, що мала відбутися на півдні Лівобережжя, а й «полковникам универсалы свои розослал, на раду ехать не велел; и... полковники, боясь его, Самка, на раду не поехали»¹⁴⁰.

Як видно з тексту царської грамоти від 6 листопада 1662 р., відмовившись від поїздки до Полтави, наказний гетьман тим не менше відправив до Москви свого посла — військового писаря Хому Тризну, аби той передав цареві запевнення щодо готовності Сомка скласти з себе гетьманські повноваження та взяти участь у легітимній Генеральній раді, «чтоб, все Войско Запорожское сведчи

¹³⁹ Акты исторические. — Т. 4. — С. 325.

¹⁴⁰ Акты исторические. — Т. 4. — С. 325.

вместе, учинити полную генеральную раду»¹⁴¹. А Олексій Михайлович, реагуючи на листи «богомолца нашего Мефодия епископа» та на чолобиття «гетманов, кошевого Ивана Брюховецкого и наказного Якима Самка», указав «бытии на нашей великого государя службе в наших черкасских городех по прежнему окольниковому нашему, и воеводам, и намеснику белгородскому князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому с товарищи, с нашими ратными людьми, и для обранья совершенного гетмана учинити полную генеральную раду в Лубнах, по Переяславским новопоставленным статьям... не переменяя и ничем тех статей не нарушая, по стародавним Войска Запорожского обычаям». Організувати та провести Генеральну раду белгородський воевода мав «вскоре, покаместа Днепр не стал».¹⁴²

Проте, незважаючи на царський указ, виборна рада в Лубнах також не відбулась. І цього разу причиною її зриву був уже не Яким Сомко. Принаймні, жодних закидів на його адресу з боку опонентів з України чи від представників царської влади виявити не вдалося. Скоріш за все, зважаючи на наближення зими, як окольному Ромодановському, так і його помічникам в Україні, технічно таку раду організувати було неможливо. Але, що цікаво, що після від'їзду з Лубен білгородського воеводи, місцеблюститель Київської митрополії не повернувся ні до місця митрополичого осідку — в Київ, ні до Ніжина, де його чекав соратник по боротьбі з Якимом Сомком полковник Василь Золотаренко, а попрямував до Гадяча, де квартирувався зі своїми при-

¹⁴¹ Акты исторические. — Т. 4. — С. 325.

¹⁴² Акты исторические. — Т. 4. — С. 326.

бічниками новий фаворит гетьманської гонки — кошовий гетьман Іван Брюховецький.

Тим часом, коли на Лівобережжі боротьба за гетьманську булаву досягла чи не свого апогею і від вирішального герцю за владу сторони втримувала хіба що лише певна пасивність російської влади в цьому питанні, на Правобережжі відбулися кардинальні зміни в горішній частині козацької ієрархії. Десь чи то восени 1662, чи то на самому початку 1663 р. (думки істориків щодо точної дати тут різняться¹⁴³) Юрій Хмельницький таки зрікся гетьманства й прийняв чернечий постриг. На його місце прийшов колишній генеральний писар Війська Запорозького, перед тим особистий секретар Яна II Казимира, а ще перед тим активний учасник гадяцького процесу 1658 р. полоцький стольник Павло Тетеря. Такого роду рокировка у керівництві правобережного частини Гетьманату по-суті перекреслювала будь-які сподівання царської влади повернути Правобережжя під «високу царську руку» політичними методами, в результаті «прозріння» Юрія Хмельницького та його чергового дрейфу в бік Москви. За таких умов надалі відтягувати проведення на Лівобережжі гетьманських виборів, здається, не було жодного сенсу.

Утім і за таких умов Москва не стала форсувати проведення на Лівобережжі гетьманських виборів. У другій половині січня 1663 р. в Україну прибуває царський посол Федір Лодиженський, котрий переказує Брюховецькому та єпископу Мефодію царський наказ: «богомолцу цар-

¹⁴³ Див.: Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 253–283; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди. — С. 272–273.

скому» повернутися до Києва, а проведення виборної ради «отсрочить до весны... быть раде весною по траве»¹⁴⁴. Пришвидшити гетьманські вибори не допомогла навіть й інформація, яку поширювали прибічники Брюховецького, нібито Юрій Хмельницький відрікся від булави, маючи на меті передати її в руки своєму рідному дядькові — Якиму Сомкові¹⁴⁵.

Отож 6 лютого 1663 р. в Москві було видано черговий офіційний указ Олексія Михайловича про скликання на Лівобережжі Генеральної ради для обрання гетьмана та, як було сказано в документі, для інших «государевих справ». Цього разу царським уповноваженим на раду призначався не белгородський воевода окольничий князь Григорій Григорович Ромодановський, котрий протягом минулого року так і не зумів організувати елекційну раду, а інший царський окольничий — князь Данило Степанович Велико-Гагін. До його складу входили також стольник Кирило Осипович Хлопов, приказний дяк Іван Фомін та ще 12 царських дворян.

Змінено було також і місце проведення Генеральної ради. Зважаючи на заперечення старшини щодо проведення цього важливого зібрання на окраїнах Лівобережної Гетьманщини — на східних, у Зінькові, чи південних, у Гадячі, Лубнах, Полтаві, царський уряд запропонував компромісний варіант — Ніжин. Компромісним його можна було назвати, якщо не з точки зору географічного розташування, то, зважаючи на давню ворожнечу тамтешнього полковника Золотаренка з Сомком, — з міркувань політичних.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 345.

¹⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 344.

На початку березня з Москви було вислано грамоти царя лівобережним полковникам із повідомленням їх про те, що «повна чорна» рада відбудеться в червні 1663 р. в Ніжині. 10 березня Д.С. Велико-Гагін отримав з Приказу великого государя «денежную и соболиную казну». Намагаючись надати посольству особливої урочистості, московське керівництво не шкодувало витрат на його облаштування. Царський окольничий віз із собою священні книги, хрести, церковне начиння, коштовне вбрання для священників і дяків на час урочистого молебну, щедрі подарунки «царським добротам» в Україні.

Для успішного виконання покладеної на посольство місії в той же день царський окольничий закупив у Москві воску «на печати четверть фунта», дві дубових бочки, в які склали грошову казну, для ліпшого збереження соболиної казни закупили по десятку «рогож» і мотузок. У наступні дні в тому ж «лапотном ряду» було придбано два короба луб'яних для перевезення церковного начиння і паперів, а «коробейного ряду у торгового человека у Федки Микифорова» купили дубового ящика «на приказные дела». Наступного дня матеріальні приготування до відбуття з місією в Україну продовжились. Було придбано «флягу для чернил», власне самих чорнил один глечик, дві жерстяних ємкості для піску (аби присипати свіжо написані тексти), а також мішечки на ладан, свічки тощо¹⁴⁶.

Але не це найбільше дивувало при відправці з Москви царського посольство в Україну. Неабияку пікантність ситуації додавала та обставина, що Велико-Гагіна в його посольській місії супроводжувало доволі потужне військо —

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 175.

дослідники обраховують його кількість десь у 7–8-ми тисяч царських ратників, хоч тут можливі й перебільшення. Власне, це не було абсолютною новацією в стосунках Гетьманату з царською владою. Адже вже Переяславська рада 1659 р., на якій було затверджено обрання Юрія Хмельницького на гетьманство, також проходила за присутності війська, що супроводжувало царського уповноваженого ближнього боярина і князя О.М. Трубецького. Але тій раді передувала запекла воєнна кампанія сторін, кульмінацією якої стала Конотопська битва 1659 р. У даному ж випадку присутність такої значної кількості царських ратників пояснити було не просто. Утім, вже можна було вести мову про формування певної — поки що не прописаної в двосторонній угоді — традиції проведення гетьманських виборів. Традиції, відверто скажемо, не вельми приємної для тих козацьких лідерів, які ратували за збереження в недоторканості козацьких прав і вольностей.

З пізніших розписів грошового пожалування царських ратників можна достовірно говорити, що посольство супроводжували рейтарський полк Івана Шепелева, три полки солдатського строю полковників Юрія Інглеса, Іоганна Штрасбурга і Бориса Вороніна¹⁴⁷. Патрик Гордон стверджував, що, крім названих полковників, окольничого також супроводжували полки полковників Полянського та Скрябіна¹⁴⁸. Перебували в розпорядженні окольничого й стрільці різних приказів, зокрема, достовірно відомо про перебування під його командою московських стрільців під головуванням Матвія Шишкіна¹⁴⁹, а також

¹⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 176–177.

¹⁴⁸ Гордон П. Дневник. 1659–1667. — С. 130.

¹⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

драгунів із Севська та інших міст Російської держави (цікаво, що драгун «розных городов» окольничий пожалував «по полтине человеку», а служилим людям із Севська (всього 82 людям) «жалованья не дано для того, что они в Севском уезде живут своими домами, и землею и всякими угоды владеют»¹⁵⁰).

У дорогу до Ніжина посольство князя Д.С. Велико-Гагіна вибралось лише десь у двадцятих числах березня, а до Севська воно прибуло близько 4 квітня. Утім, перетинати кордон Гетьманату царські послани не вельми поспішали. У Севську було продовжено закупівлю необхідних для посольського візиту канцелярських приладь, але не лише їх. Так, у цьому прикордонному повітовому центрі Російської держави з наказу царського окольничого було придбано спочатку чотири сальних свічки, згодом — ще сто, воску на печатки «гривенка», вісім стоп паперу тощо. Але, що цікаво, перебуваючи у Севську, 16 квітня за наказом Д.С. Велико-Гагіна «бил взят в палачи» Климко Родіонов, стрілець «Матвеева приказу Шишкіна», котрому «на ремень на всякой завод» було видано один рубль¹⁵¹. Крім ката, у Севську на специфічні потреби дипломатичної служби було рекрутовано й місцевого священика Іпатія. Як було записано у фінансовому звіті посольства Велико-Гагіна: «севскому попу Ипатію, что по указу великого государя взят был в Нежин для рады, 16 алтын 4 денги»¹⁵².

Можливою причиною такої тривалої затримки могло бути саме очікування на прибуття війська, вирядженого в супровід царському окольничому. Принаймні, зі звіту

¹⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 179.

¹⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 176.

¹⁵² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 177.

посольства про його видатки впливає, що саме в Севську 23 квітня царський окольничий виплатив «рейтарам, трубачем и литаврщиком 250 человеком великого государя жалованья»¹⁵³. Наступна ж виплата була здійснена вже в межах Гетьманату — 24 травня у місті Ніжині, і тут кошти отримали не лише рейтари полку Івана Шепелева, а й ратники згаданих раніше трьох солдатських полків¹⁵⁴.

Водночас з деяких опосередкованих свідчень, можемо зробити висновок, що затримка посольства князя Д.С. Велико-Гагіна на землях государя обумовлювалася й тією непевністю, що запанувала на той час в Україні. Аби не наражатися на небезпеку, окольничий намагався максимально розвідати стан справ по той бік кордону. І лише отримавши від певних людей достовірну інформацію про те, що там «ныне де, за помощью Божию, все тихо и смирно, и про приход воинских людей никаких вестей нет»¹⁵⁵, царський воевода уже після 11 травня віддав наказ про вступ царських людей на українські терени.

Десь у середині травня Д.С. Велико-Гагін перебрався із Севська до Путивля (на той час прикордонного міста Російської держави), а вже на початку 20-х чисел травня воєнізоване посольство Олексія Михайловича вступило до сотенного центру Гетьманату містечка Борзна. 21 травня у Борзні, в соборній Свято-Троїцькій церкві, за участю окольничого та його свити відбувся урочистий молебень за здоров'я государя, а за три дні подібне таїнство відбулося вже в кафедральному соборі Ніжина¹⁵⁶. І що

¹⁵³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 176.

¹⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 177.

¹⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 176.

¹⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 176–177.

цікаво, якщо в Борзні по завершенню урочистостей царський окольничий дав тамтешньому протопопу з братією рубль, то у Ніжині вже розщедрився на три рублі¹⁵⁷. А скажімо, малолітній син єпископа Мефодія — Костянтин, котрий навчався в Ніжинській школі грамоти, отримав від царського окольничого також «на корм рубль»¹⁵⁸ — власне, стільки, скільки отримала вся братія на чолі з протопопом борзненським. А коли до Ніжина повернувся сам єпископ Мефодій і під його началом 29 травня, в день ангела «благовірной государині царівни и великія княжни Феодосіи Алексієвни» (царської доньки), відбулося урочисте богослужіння, Д.С. Велико-Гагін дав на молебень єпископу і протопопу з усією братією п'ять рублів, ще два рублі було дано півчим («вспевакам на два крилоса 2 рубли»)¹⁵⁹.

Загалом варто зауважити, що однією з найбільших статей розходу Велико-Гагіна стали видатки, пов'язані із задобрюванням єпископа Мефодія. Останній, як було записану до книги видатків — «по указу великого государя», отримав 2 червня через піддячого Івана Світикова аж триста рублів¹⁶⁰. Наскільки це були значні кошти видно вже хоч би з порівняння з видатками царського окольничого на демонстрування ним царської милості іншим духовним особам, причому, значно вищого, аніж Мефодій, рангу. Так, скажімо, прибуття царського посольства в Ніжині співпало з перебуванням там Константинопольського («Царгородського») митрополита Софронія, або ж — останній спеціально чекав на

¹⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 176.

¹⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 177.

¹⁵⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 177.

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 177.

прибуття царського окольничого з Москви, за що отримав від Велико-Гагіна на милостиню два рублі¹⁶¹. До слова, згадок про участь східного владики в процесі обрання гетьмана чи приведення його до присяги за церковними канонами виявити в джерелах не пощастило.

¹⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 177.

Глава 5.

«Берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний...»

Автор «Літопису Самовидця», оповідаючи про перипетії першої половини 1663 р., писав: «И так тоє през цалую зіму колотилося. Едни при Бруховецком заставали, якто: полк Полтавскій, Зінковскій, Миргородскій, а при Сомку заставали полки: Лубенскій, Прилуцкій, Переясловскій, Ніжинскій, Черніговскій, и на том постановил, жебы чернчая рада не била»¹⁶².

Згідно ж інформації, яку вдалося зібрати Д.С. Велико-Гагіну наприкінці травня — початку червня 1663 р., населення тих міст, які розташовані ближче до Переяс-

¹⁶² Літопис Самовидця. — С. 88.

лава, хотіло обрати на гетьманство Якіма Сомка, а тих, які ближче до Гадяча — І. Брюховецького, «а чернь говорить, що Сомка і Брюховецького їм на повне гетьманство не потрібні, а оберуть вони на раді помимо них, кого полюблять усією черню». Козаки Ніжинського полку в розмовах з царськими чиновниками називали серед таких «улюбленців черні» полтавського козака Костянтина Суличича та ніжинського козака Григорія Кобилицького¹⁶³.

Але чи такою вже непередбачуваною була ситуації на Лівобережжі напередодні Ніжинської ради 1663 р.? Принаймні, в оточенні Олексія Михайловича з кандидатурою гетьмана на той час, здається, визначились уже остаточно. Адже, крім звинувачень на адресу Сомка його опонентів у зрадливих намірах, свідчень про конфлікти наказного гетьмана з царськими воєводами, неабияку тривогу викликали й заяви претендента на гетьманську булаву щодо бачення подальших взаємин Війська Запорозького з царем. Ще під час згаданої вище розмови з царським піддячим Никифоровим у середині 1661 р. Сомко декларував намір розбудувати взаємини з московським монархом на основі угоди 1659 р., хоч і з певними уточненнями, згодом повторив свою думку і на переговорах зі стольником Федором Лодиженським на початку 1663 р.: «пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло,

¹⁶³ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киев. старина. — 1888. — № 5. — С. 134.

те де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав»¹⁶⁴.

Тобто, Яким Сомко прагнув чіткого дотримання принципу васальних взаємин, за яких усі контакти проходили б за посередництвом гетьмана (що фактично пропонував Жердівський проект 1659 р., але що було відкинута в Нових статях Юрія Хмельницького).

В соціальній сфері гетьман наполягав на підтвердженні прав і привілеїв козацтва, з одночасним упорядкуванням міжстанових взаємин. На весну він пропонував таке: «козаки [...] по своїм реєстрам переписати, а селяни собі переписані будуть: реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси». Необхідність соціальної структуризації суспільства Я. Сомко обґрунтовував тим, що «нині [...] в тій уособиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реєстрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начебто супроти ворога ходили»¹⁶⁵.

Звісно, в стратегічному плані погляди гетьмана на проблему соціальної структуризації Козацького Гетьманату були цілком суголосні намірам московського керівництва. Не дарма ж іще влітку 1654 р. уряд Олексія Михайловича прагнув упорядкувати козацький компут¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 360.

¹⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 360.

¹⁶⁶ Докладніше див.: В. Горобець. Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII —

Але в реальних умовах початку 1660-х років соціальні вимоги Сомка були надто тісно пов'язані з політичною сферою та свідчили передусім про його бажання уникнути «чорної» ради в тому вигляді, як цього прагнув Брюховецький, а також деякі українські та московські політики. Йшлося про участь в елекційному процесі не лише рядового козацтва, а й декласованих елементів із середовища селян і міщан.

На тлі таких принципових політичних вимог Сомка, програмні положення Брюховецького, викладені, скажімо, в розмові з Лодиженським, виглядали набагато лояльнішими та поміркованішими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення «повної чорної ради» віддавати всі ті кошти, що досі йшли на гетьмана, полковників і старшин, в царську скарбницю, аби таким чином підняти платню царським ратникам¹⁶⁷.

Як можна зрозуміти з пізнішої заяви єпископа Мефодія, вже восени 1662 р. під час таємних нарад із місцеблюстителем у Гадячі претендент на гетьманство начебто пообіцяв у разі володіння гетьманськими клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці¹⁶⁸.

Варто зауважити, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була звичайною поступкою суверенові, а показувала його принципове бачення подальших взаємин Війська Запорозького з російським монархом. Адже Брюховецький дек-

початок XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 131–136.

¹⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349–350.

¹⁶⁸ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 283.

ларував, що гетьманський уряд має не лише відмовитися від прибутків, а й від претензій на політичну зверхність у суспільстві загалом: «А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли»¹⁶⁹. З розмови бачимо, що для кошового гетьмана головним наслідком багатолітньої боротьби козацтва була лише зміна суверена: відтепер права власності польського короля мали перейти до російського царя. Зрозуміло, саме так і тлумачили ці події в Москві, тож і політичні акції Брюховецького в приказних палатах «білокам'яної» після таких заяв зростали.

Тільки-но до Гадяча надійшла інформація про наближення до українських кордонів окольничого Д.С. Велико-Гагіна, як Брюховецький надіслав йому до Севська донос на Сомка, звинувачуючи останнього в таємних зносинах з правобережним гетьманом, спрямованих на відрив Лівобережжя від царя. Кошовий гетьман акцентував увагу на тому, що городовий старшина «в битність у Варшаві присягнув королю польському, щоб якими-небудь способами Україну до ляхів повернути, і нині він, Сомко, всіляко шукає, аби посполитої чорної ради не було, а бути йому, Сомкові самовладним гетьманом». Вказував Іван Брюховецький і на тісні родинні зв'язки правобережного та лівобережного регіментарів, стверджував, що останні «між собою обманом пересилаючись, людей обманюють і занапашають, закликаючи татар, і

¹⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.

якби в Переяславі не було государевих ратних людей, тоді б він Сомко і проти них війну б розпочав»¹⁷⁰.

Для посилення емоційного впливу на царського посла, кошовий гетьман і місцеблюститель прохали дозволити майору російської армії Д. Дьякову, котрий на чолі гарнізону перебував у Гадячі, супроводжувати їх, «доброхотів царя», до Ніжина на раду хоч би і з невеликим загоном «для безпеки від ворогів домашніх, Сомка з радниками, тому що на цьому боці Дніпра в Кременчуці і в Патоці стоїть Тетеря з черкасами, щоб завадити і не допустити проведенню зупольної чернецької ради і щоб краю до решти погібнути...»¹⁷¹.

Для ілюстрації своєї правоти щодо намірів Якіма Сомка зрадити царя Брюховецький надіслав царському окольничому три листи правобережного гетьмана Павла Тетері до наказного лівобережного гетьмана, в яких містилися заклики про перехід лівобережного регіментаря під зверхність Яна II Казимира. З контексту листів випливало, що така перспектива вже обговорювалася ними, і Сомко, нібито, погодився піти на такий крок. Невдовзі кошовий гетьман надіслав до Путивля захопленого в Гадячі лазутчика гетьмана Тетері — якогось П. Протика, свідчення котрого на допиті також кидали тінь на правдивість намірів Якіма Сомка в стосунках з царем¹⁷².

За таких обставин Москва остаточно втрачає до Сомка довіру й остаточно робить ставку на Брюховецького. І варто було, скажімо, кошовому гетьману та місцеблюстителю лише заявити царським представникам в Україні,

¹⁷⁰ *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. — С. 131.

¹⁷¹ *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. — С. 131.

¹⁷² *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. — С. 131.

що вони побоюються їхати до Ніжина із-за загрози нападу з боку вірних Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін царських ратників.

Навіть сам Олексій Михайлович доходить висновку стосовно ненадійності Сомка та, водночас, вірності Брюховецького, й у власноручному листі до воєводи Г.Г. Ромодановського наказує: «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»¹⁷³.

¹⁷³ Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. — Т. 2. — СПб., 1861. — С. 771.

Глава 6.

Тривожний неспокій Ніжина напередодні «Чорної ради»

До Ніжина царський представник прибув загодя. Так що прибулих згодом козаків він мав змогу зустрічати чи не на правах господаря. Непогано обізнаний з перипетіями тих подій, підполковник Патрик Гордон стверджував, що Брюховецький волів, аби Генеральна рада відбулася в Гадячі або десь поблизу нього, але присутність царських ратників у Ніжині також заспокоювала висуванця Запорозької Січі на гетьманство в городовій Україні¹⁷⁴.

Зайвий раз переконати Д.С. Велико-Гагіна в правильності обраного Москвою кандидата на гетьманство мала б й інформація, зібрана вже в Ніжині. Так, буквально за декілька днів до виборів, 13 червня, царському окольничому довелося реагувати на чолобитну ніжинського

¹⁷⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 130.

протопопа Симеона Адамовича, який, нібито, постраждав від розорень Якіма Сомка, котрий, нібито, знову ж таки за радою з ніжинським полковником Василем Золотаренком і через те, що протопіп Золотаренка «от соборныя церкви отказал», прислав до Ніжина своїх козаків, котрі «двор его протопопов разорили и животы все пограбили»¹⁷⁵. За понесенні втрати Адамович отримав від Велико-Гагіна компенсацію — десять рублів «жалованья». Репутація ж наказного гетьмана Якіма Сомка та його теперішнього союзника — Василя Золотаренка в очах російської влади під впливом таких новин зазнала чергової, вже, вочевидь, остаточної втрати.

Козаки до Ніжина, як стверджував Патрик Гордон, прибули точно в призначений час. При цьому наказний гетьман Яким Сомко, під безпосередньою командою котрого перебував і Переяславський полк (згідно зауваження шотландця на царській службі, «это первый и главный полк на севере Днепра»), розташував свої сили поблизу Київських воріт Ніжина. До Сомка долучився і місцевий полковник Василь Золотаренко, з котрим він, як пам'ятаємо, порозумівся вже напередодні самої ради. Причому, Золотаренко проігнорував заборону Д.С. Велико-Гагіна і, виходячи з міста в поле, прихопив з собою й міську артилерію. Аби не спровокувати сутичку та побоюючись бути звинуваченим у симпатіях до Брюховецького, царський окольничий, за словами Гордона поспішив передати Ніжинській залозі наказ безперешкодно випустити Золотаренка разом артилерією з міста¹⁷⁶.

«Более хитроумный Брюховецкий» (як його характеризує Гордон), знаючи про підтримку своєї кандидатури

¹⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 178.

¹⁷⁶ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 130.

з боку царської влади, свій табір розташував на протилежному боці Ніжина. Яким Сомко, повідомлений про такий маневр свого суперника, пригрозив залишити ніжинські околиці та повернути до Переяслава, якщо царський окольничий розпорядиться скликати Генеральну раду в таборі Брюховецького, тобто на Московській, а не на Київській стороні. Але Велико-Гагін, «благосклонный к Брюховецкому, не согласился и поставил императорский шатер на другой стороне». Сомку та Золотаренку нічого не залишалось, як за наказом царського окольничого вранці 16 червня передислокувати своїх прибічників на той бік Ніжина, де став табором Брюховецький. Єдине, що вони не виконали, так це не розбили свій табір по ліву руку від Московського тракту, а стали праворуч від нього. Прибулі з Москви солдати вишикувались праворуч від шатра, а стрільці — ліворуч, частина царських ратників прикривали доступ до нього з інших боків¹⁷⁷.

У Гордона немає про це згадки, але з інформації з пізніших джерел відомо, що присланий з Москви шатер був чорного кольору. З одного боку, це, мабуть, зайвий раз мало акцентувати увагу на зовнішній атрибутиці події — рада ж скликалась «чернецька», «чорна», а з іншого, символічне забарвлення в чорний колір викликало й тривожні передчуття біди, трауру. Принаймні, наступник Д.С. Велико-Гагіна у представленні царських інтересів в Україні дяк Дементій Башмаков, котрому перейшов у спадок цей самий намет, прямуючи до Гетьманату на початку осені 1663 р., наказав перефар-

¹⁷⁷ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 130.

бувати посольський шатер, надавши йому менш трагічних відтінків¹⁷⁸.

Доля ж булави лівобережного гетьмана могла вирішитися вже по полудню 16 червня. Тоді до шатра прибув Д.С. Велико-Гагін, до котрого невдовзі долучився і кошовий гетьман. Між ними відбулася конфіденційна розмова і Гордон був переконаний, що за її результатами Брюховецький забезпечив собі повну підтримку царського представника, «но сегодня ничего не удалось сделать, ибо (как полагали) Брюховецкому нужно было время для сговора с партией Сомка»¹⁷⁹.

Після розмови з кошовим гетьманом царський окольничий повернувся до Ніжина, але спокійно дочекатися наступного дня йому не випало. За деякий час до нього прибув посланець від Брюховецького сповіщаючи про те, що Сомко захопив у полон декількох з його людей та відправив триста вершників навперейми його полковнику Матвію Гвинтовці, після чого йому, ніби то, нічого більше не залишалось, як відправити на допомогу своєму полковнику Гвинтовці полк Парфенія Нужного.

Коли князь Велико-Гагін прислав до Сомка майора царського війська з вимогою припинити ворожнечу, наказний лівобережний гетьман запевнив, що нічого такого, як про це розповідав кошовий гетьман, насправді й не відбулось. Натомість ніжинський полковник Золотаренко пояснив, що він справді вирядив своїх людей, аби ті відбили захопленого Гвинтовкою в полон свого брата¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

¹⁷⁹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 130.

¹⁸⁰ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 130.

Чим завершилась ця типова для тогочасної практики ведення бойових кампаній прелюдія гарцівників, за відсутності відповідної інформації в джерелах, невідомо. Справжні ж бої за гетьманську булаву розгорнулись уже зранку наступного дня.

Глава 7.

Ніжинська рада 1663 року.

Акт перший: протистояння

17 червня

Якщо вірити офіційній реляції князя Данила Степановича Велико-Гагіна про обрання гетьмана, Генеральна військова рада, скликана за дозволом царя Олексія Михайловича на 17 червня 1663 р., пройшла чинно, без ексцесів, у відповідності з царським указом. Зокрема, в документі вказувалося, що 17 червня за указом великого государя окольничий і намісник галицький князь Д.С. Велико-Гагін «с товарищи учинили черневую ене-ралную раду у Нежина под городом; а на раде были Мефодій, епископ Мстиславскій и Оршанскій и блюститель митрополіи Кіевской, и наказной и кошевой гетманы Яким Самко, Иван Брюховецкій, и полковники, и сотники, вся старшина и все войско Запорожское и мещане. И на той раде великого государя верующая грамота им чтена; и они гетманы и все войско

Запорожское и чернь, выслушав великого государя грамоты, на его государевы милости били челом и учинили обрание»¹⁸¹.

Обраний 18 червня в «совершеные гетманы» усім Військом Запорозьким, як старшиною, так і черню, вільними голосами Іван Брюховецький в соборному храмі Ніжина після урочистого богослужіння «великому государю великому князю Алексею Михайловичю, все Великія и Малыя и Білая Росіи самодержцу, и его государским дітем, благородным государевым царевичем и их государским наследником, по святой непорочной евангелской заповіді Господни пред святым Еванглієм віру учинил при епископи Мефодіи Мстиславском и Оршанском и блюстителі митрополіи Кіевской, по чиновной книге и по записи»¹⁸².

Насправді ж гетьманське обрання 1663 р. разюче різнилось із тією ідилічною картиною, яку намалював у своєму посольському звіті царський окольничий. Вибори гетьмана, проведені на Генеральній раді під Ніжином, відзначалися неабиякою напругою, були відмічені численними ексцесами та протистояннями, в тому числі й силовими протиборствами — із застосуванням зброї та людськими жертвами. Так, з розповіді Патрика Гордона дізнаємося, що близько десятої години ранку 17 червня царський окольничий прибув з Ніжина до намету в околицях міста, поблизу якого і мала відбутися Генеральна рада. За наказом Велико-Гагіна навколо намету було розставлено царські війська. Відразу ж по тому на поле почали прибувати учасники ради. Першим прибув

¹⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 173.

¹⁸² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 173-174.

зі своїми приборниками Яким Сомко, за ним підтягнувся й Іван Брюховецький з людьми.

Як приборники Сомка, так і козаки й простолюди Брюховецького на виборну раду прибули як на війну — з прапорами та зброєю. Уже дорогою до місця проведення виборів, як стверджував Гордон, «многие ветреные козаки покинули Сомко и примкнули к Брюховецкому»¹⁸³.

У розповіді Самовидця акценти розставлені дещо інакше, аніж у Гордона. Зокрема, автор широковідомого літопису стверджував, що на раду, призначену на 17 червня, «зараз уступивши в пост Петров», постановили (авторство цієї «постанови» Самовидцем не уточнюється) прибути «пішо, без всякого оружжа». За Ніжином було встановлено «намет великий», присланий з Москви государем, і навкруги від нього було розставлено «військо московское... з оружжем задля уникання своеволі». Утім, як зауважує далі літописець, «тое мало що помогло», й, як тільки було «вдарено в бубни на раду», Брюховецький, «ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стороны... и Сомко не зозволился: и сам и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрих, шатно и при орюжю, як до войны, тоей интенції будучи, же ежели би не вед луг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало»¹⁸⁴.

Побачивши перед собою таку значну масу озброєного люду, який до того ж очолювали вороже налаштовані один до одного лідери, царський представник на раді, як оповідав Гордон, зажадав, аби козаки залишили зброю та прийшли на зібрання без оружжі. Але як приборники

¹⁸³ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

¹⁸⁴ Літопис Самовидця. — С. 90.

Брюховецького, так і Сомка, на наказ Велико-Гагіна не зважали. І лише після прибуття в намет до окольничого єпископа Мефодія та спільного їхнього звернення до старшини з апеляцією до відповідного указу Олексія Михайловича, як було записано в щоденнику Гордона, «окольничий... велел, чтобы Сомко и Брюховецкий с офицерами и лучшими казаками оставили оружие и коней и шли к шатру. Так они и сделали, только Сомко имел при себе саблю и сайдак»¹⁸⁵. Тобто попри участь у раді такої значної кількості народу, безпосередніми учасниками виборів мали бути все ж козацькі старшини та «лучшие казаки». Отож рада мала відбутись за канонами, утвердженими на Січі, коли посеред загальновійськової ради збиралась група старшин і «стариків», яка й ухвалювала принципове рішення, яке по тому виносилось на ознайомлення широкого козацького загалу¹⁸⁶.

Забравшись на лавку разом з єпископом Мефодієм, «стольником» (тобто Кирилом Хлоповим), а також з якимось неозначеним персонально Гордоном «канцлером», Велико-Гагін почав читати царську грамоту щодо дозволу на проведення гетьманських виборів на Лівобережжі та порядок її проведення. Зазвичай, згідно традицій Московської держави, монарші грамоти були багатослівними, а викладенню суті питання передувала розлога передісторія питання. У випадку зі справами, які торкались України, історичний екскурс починався з тих часів, коли «Малоросія» перебувала ще під владою польського короля. Розбурхана виборчим неспокоєм козацька стихія не стала чекати на закінчення читання царським

¹⁸⁵ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

¹⁸⁶ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.

окольнічим грамоти Олексія Михайловича, а, заглушивши його своїми вигуками, розпочала процедуру виборів¹⁸⁷.

У відправленій окольнічим Велико-Гагіним до Москви відразу ж по завершенні виборів реляції про перебіг Ніжинської ради, цей епізод гетьманського обрання подано дещо в іншій інтерпретації. Зокрема, представник государя стверджував, що вигуки козаків перервали не читання ним царської грамоти, а вже вибухнули на етапі виголошення окольнічим промови: «И наказному и кошевому гетманом и полковником и сотникам, и отаманом, и есаулом, і казаком, и всей черни твою великого государя вірующую грамоту на раде вычли. А выслушав твою великого государя грамоту наказной и кошевой гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы и есаулы, и казаки, и чернь на твоём великого государя жалованье, на милостивом слове челом ударили. Да мы ж холопи твои на раде твой великого государя указ наказному и кошевому гетманом, и полковником, и сотникам, и отаманом, и есаулом, і казаком, и черни против наказа учили говорить речь. И не выслушав твоего великого государя указа с Ивановой стороны Брюховецкаго... обирали в гетманы ево Івана и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка... в гетманы обирали»¹⁸⁸.

Самовидець же стверджував, що як тільки Велико-Гагін вийшов зі свого намету та почав читати «грамоту и указ его царського величества, не дано того скончити, ані слухаючи письма царського величества, зараз крик

¹⁸⁷ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

¹⁸⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 416.

стался з обох сторін о гетманство...»¹⁸⁹. Але, як зауважив свого часу ще Микола Петровський, аналізуючи достовірність інформації «Літопису Самовидця», «встановити дійсний стан річей тут тяжко»¹⁹⁰.

За Гордоном, частина козаків вигукувала «Сомко», інша — «Брюховецький». Вигуки, згідно усталених ще на Запорозжі традицій, підкріплювалися підкиданням угору шапок. У якийсь момент прибічники наказного гетьмана доставили в центр виборчого кола бунчук і прапор Якіма Сомка, покрили ним свого висуванця та підняли на лаву, проголошуючи тим самим обраним гетьманом. Під час цих дій царського окольничого та його супровід було витіснено від лави і вони заледве зуміли пробратися до свого намету¹⁹¹. Але на цьому «вибори» не припинилися. Прибічники Брюховецького зуміли швидко доправити до центру виборчого поля зброю та силою скинути Сомка і його прибічників з лави, поламати бунчук наказного гетьмана та вбити козака, котрий тримав той бунчук у своїх руках (як з'ясувалось уже згодом, ним виявився зять Якіма Сомка)¹⁹².

Окольничий Велико-Гагін, описуючи силову фазу гетьманських виборів 17 червня, провину за використання зброї покладав на прибічників наказного гетьмана, стверджуючи, що «на том, государ, гетманском обирање полку Якіма ж Самка конные люди с его Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пешие

¹⁸⁹ Літопис Самовидця. — С. 90.

¹⁹⁰ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 267, примітка 11.

¹⁹¹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

¹⁹² Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

люди, в раду скочили, а піхота его ж Самкова с ружьем прибежала. І в раде люди замешались. А нас холопей твоиїх с места збили. И с обе стороны меж себя бой учинили, и многих людей казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы»¹⁹³.

Партик Гордон же, переповідаючи про збройну сутичку 17 червня, додавав, що в той момент, коли пристрасті розгорілися до крайніх меж, коли козаки за просто могли б знести і царський намет, в якому заховався Велико-Гагін, царські ратники за наказом полковника Штрасбурга закидали натовп «виборців» ручними гранатами і ті, як зауважив Гордон, «расчистили пространство». На полі залишились лежати тіла загиблих і ранені в цій сутичці, а наказний Сомко тим часом зі своїми прибічними верхи втік до свого табору. Булава наказного гетьмана та литаври Сомка стали трофеєм для прибічників Бруховецького¹⁹⁴.

Згідно ж повідомлення Самовидця, перервавши галасом читання Велико-Гагіним царської грамоти й указу, одна частина козаків почала вигукувати «Бруховецького гетманом, а другіє кричат «Сомка гетманом» и на столец обох сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали...»¹⁹⁵. Сам наказний гетьман заледве врятувався втечею з виборного поля, причому, Сомко «видрался през намет царский» і, «допавши» до коня, разом з іншою старшиною втік до свого табору, залишивши на полі тіла декількох загиблих у тій сутичці своїх прибічників. І як тільки сомківці побігли з елекції,

¹⁹³ *Окиншевич Л.* Генеральна рада... — С. 168

¹⁹⁴ *Гордон П.* Дневник, 1659–1667. — С. 131.

¹⁹⁵ Літопис Самовидця. — С. 90.

прибічники Брюховецького «всадили» свого ставленика на «столець» і проголосили його гетьманом, «давши оному булаву и бунчук». При цьому, за версію Самовидця, саме прибічники Брюховецького, а не Сомка (як твердив Гордон), «зопхнули» царського представника з лави чи «столца»¹⁹⁶.

Не зрозуміло, яким чином, але застосування сили царськими ратниками для втихомирення бунтівної стихії пройшло повз увагу Самовидця. Натомість, як бачимо, він зафіксував акт проголошення Брюховецького гетьманом і вручення йому прихильним товариством гетьманських клейнодів. Зважаючи на пасивну роль царського окольничого в цій фазі гетьманського обрання, цими клейнодами могли бути лише ті регалії гетьманської влади, які дісталися виборцям кошового гетьмана у сутичці з Якимом Сомком.

Далі Самовидець стверджував, що за певний час («нескоро») зчинений учасниками ради галас «ускромился». Але Велико-Гагін обрання Брюховецького гетьманом «не подтвержал», оскільки «и до себе прийти не могл за великим шумом mezi народом». Отож Брюховецький з врученими йому знаками гетьманського достоїнства відїхав до свого табору. А Сомко — «юже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному» — до свого¹⁹⁷. Відразу по цьому військо Якіма Сомка почало масово відступатися від нього, а він за таких умов пригрозив Велико-Гагіну не лише не визнавати обрання Брюховецького на гетьманство, а й відвести свої полки до Переяслава і «знову до его царського величества слати, же гвалтом гетьманство

¹⁹⁶ Літопис Самовидця. — С. 90.

¹⁹⁷ Літопис Самовидця. — С. 90.

дано Бруховецькому, котрого військо не приймає»¹⁹⁸. Реагуючи на погрози Сомка та «обавляючися, жеби с того не вросло що злого», Велико-Гагін розпорядився «знову на третій день тую раду» скликати, а до того моменту, поки «чернь войско... гетмана настановляти, кого улюблят», будуть, аби Бруховецький «знаки войскові положил»¹⁹⁹.

Прискіпливо досліджуючи текст літопису та порівнюючи його з відомими з інших джерел історичними реаліями, Микола Петровський розцінив повідомлення про призначення царським окольничим на «третій день» як ще одну з фактологічних помилок Самовидця, адже про відтермінування ради на 19 червня в жодних джерелах не згадується²⁰⁰. Але, можливо, Самовидець рахував саме 18 червня третім днем гетьманських виборів, адже до Ніжина козаки зібралися вже на 16 червня, на другий день Петрівки, що розпочалась у 1663 р. 15 числа?

Значно контроверсійнішим є інше твердження Самовидця: нібито, з постановою окольничого про перенесення виборів на наступний день «барзо Бруховецькій сперечался, яже видяче, же князь почал на Сомкову руку схилитися»²⁰¹. Зі слів Самовидця, на кінець 17 червня навіть з'явилась певна інтрига в питанні щодо майбутнього володаря гетьманської булави. Так, начебто, старшина порадила Сомкові, «жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царського величества», ідею гетьманського обрання не заперечувати, а лише

¹⁹⁸ Літопис Самовидця. — С. 90.

¹⁹⁹ Літопис Самовидця. — С. 90–91.

²⁰⁰ *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть... — С. 270.

²⁰¹ Літопис Самовидця. — С. 91.

провести вибори не біля намету Велико-Гагіна, «где військо стояло московское», а «межи своїми військами тую учинити раду, на що и Бруховецькій позволився»²⁰².

Важко припустити, що царський окольничий, подолавши неблизький шлях з Москви до Ніжина та отримавши царський наказ провести «чернецьку» раду за розробленим у Кремлі сценарієм, погодився б на усунення себе від активної участі в процесі гетьманського обрання. Власне, як і Брюховецький на те, аби розіграти булаву зі Сомком без прикриття царської влади, над забезпеченням прихильності якої до своєї персони він так довго і тяжко працював. Утім, Самовидець обрав саме такий варіант розвитку сюжету своєї оповіді, а винуватцями в руйнації планів наказного гетьмана та його мудрого оточення обрав «несталість наших людей», яка й завадила те задумане реалізувати: «бо козаки сторони Сомковой, отступивши своїй старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози своїх старших жаковати»²⁰³.

У той час, як у розповіді Патрика Гордона стверджується, що після того кривавого інциденту, що спалахнув під час ради, після того, як Сомко був змушений повернутися ні з чим до свого табору, кошовий гетьман вступив до намету царського окольничого, де за присутності єпископа Мефодія почалися радитися, як бути далі. Отож жодного напруження між Брюховецьким і Велико-Гагініним в російському таборі не помітили. Більше того, під час цих нарад Сомко прислав до Велико-

²⁰² Літопис Самовидця. — С. 91.

²⁰³ Літопис Самовидця. — С. 91.

Гагіна посланця з вимогою видати їм тіла вбитого бунчужного та інших загиблих у цій бійці людей. Крім того, наказний гетьман вимагав судити тих, хто вчинив цю бійню, що завершилась пораненням і вбивством його людей. Однак окольничий задовольнив лише прохання Сомка щодо видачі тіл загиблих, але категорично відмовив наказному гетьману в його вимозі судити винуватців трагедії, заявивши, що її спричинили якраз люди Сомка, котрі прибігли зі зброєю проголошувати його гетьманом²⁰⁴.

Останнє твердження, як можна зробити висновок із записів Патрика Гордона, було неправдивим, оскільки зброю першими застосували якраз прибічники Брюховецького, намагаючись не допустити проголошення гетьманом його суперника. Утім у тих подіях Брюховецький для Велико-Гагіна однозначно виступав у ролі союзника, якого потрібно будь-що привести до влади, а не судити. Отож запит Сомка цілком прогнозовано було проігноровано. А в офіційному повідомленні, надісланому царським окольничим до Москви, як пам'ятаємо, він повторив свої обвинувачення на адресу наказного гетьмана Лівобережжя, вказавши, що саме «...полку Якіма ж Самка конные люди с ево, Якимовым, бунчуком и с литавры и со многими знамены пеши люди в раду скочили, а піхота ево ж, Самка, с ружьем прибежала»²⁰⁵.

Патрик Гордон стверджував, що після цього царський представник передав через свого посланця, аби Сомко та його старшини «пришли к шатру миром». Наказний гетьман відмовився це зробити, пояснивши свій вчинок

²⁰⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

²⁰⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 168.

боязню бути вбитими, як його бунчужний перед тим. Робити було нічого. Раду відновлювати 17 червня не стали, кошового гетьмана до його табору доправив приставлений для охорони Велико-Гагіним загін вершників, а сам окольничий разом з єпископом Мефодієм від'їхали до Ніжинського замку²⁰⁶.

²⁰⁶ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 131.

Глава 8.

Ніжинська рада 1663 року. Акт другий: гетьманське проголошення 18 червня

Вранці наступного дня Велико-Гагін продовжив ту справу, заради якої він здолав неблизький шлях з Москви до Ніжина. Прибувши до намету, біля якого відбувалася рада днем раніше, він послав своїх офіцерів до Сомка і Брюховецького, аби ті разом з полковниками й іншими «начальними людьми» без зброї прибули до нього, а решта товариства, також без зброї, збиралась в полі²⁰⁷. Ті погодились і так, власне, й почався другий день Ніжинської ради 1663 р.

Але за ніч, що минула, в диспозиції сторін відбулися серйозні зрушення. Агітація прибічників Брюховецького, особливо після того, як тому вдалося здобути тактичну перемогу напередодні та засвідчити, хоч і опосеред-

²⁰⁷ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 132.

ковано, підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, призвела до того, що лави прибічників Сомка почали стрімко рідіти. Передчуваючи недобре, ще вранці 18 червня ніжинський полковник Василь Золотаренко (наразі прибічник Сомка) з дозволу царського окольничого перевіз свою матір, дружину та дітей до Ніжинського замку, під захист царського воеводи Михайла Михайловича Дмитрієва. Яким Сомко ж ще дорогою до намету царського представника, побачивши, як його козаки масово долучаються до прибічників опонента, кинувся було рятуватися втечею з елекційного поля, але, за свідченням Гордона, мало не втрапив до рук перебіжчиків і разом з вірною собі старшиною був змушений шукати порятунку в російському таборі. Звідти ж, знову ж таки — зі слів Гордона, «видя, что с Сомко остались немногие, и опасаясь, что идущие на совет казаки потребуют выдать его и его приверженцев для расправы, окольничий по их просьбе отослал их (около 150 господ и прислуги) в замок под сильной охраной конницы и пехоты»²⁰⁸.

У Самовидця чіткої темпоральної демаркації подій 17–18 червня не простежується. Отож він якось не визначено говорить про те, що, як тільки козаки з прихильних напередодні ради до Сомка полків почали переходити на бік його опонента, а по тому й грабувати майно своєї старшини, наказний гетьман, «видячи... с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царского до князя, сподіваючися помочи и оборони своему здоровю, которых зараз князь зо всім отослал в замок ніжинський»²⁰⁹. Але, як бачимо, він не

²⁰⁸ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 132.

²⁰⁹ Літопис Самовидця. — С. 91.

ставить під сумнів добровільність здачі старшини себе на милість царської влади.

Так само й окольнічий Велико-Гагін у своїй реляції, відправленій до Москви відразу ж по завершенні виборів, також наголошував на тому, що після силової сутички 17 червня наступного дня наказний гетьман Сомко, разом з полковниками – ніжинським Василем Золотаренком, чернігівським Оникієм Силичем, переяславським Афанасієм Щуровським, прилуцьким Дмитром Чернявським і київським Семеном Третьяком — добровільно прибув до нього в табір і попросив їй оборонити і «черни убить не дать»²¹⁰.

Натомість анонімний автор «Краткого описания Малороссии», описуючи оцю суперечливу колізію гетьманських виборів 1663 р. — взяття під варту Якіма Сомка та його прибічників, загалом підтверджував слова Гордона з розповіді про «Чорну» раду, але робив принципово інші акценти в поясненні мотивів цього вчинку. Згідно з цим описом, після кривавої бійні на раді 17 червня наказний гетьман висловив царському окольнічому своє роздратування ситуацією та, навіть, пригрозив поскаржитись з цього приводу самому государеві. Ось на тлі таких заяв наказного гетьмана Велико-Гагін — «оскорбившись»! — і наказав Сомку, Золотаренку «с товарищи их явитись», а коли ті «как скоро пришли, тот час коне и оружье и одежду от оних поотбирано, а самих с людьми их за караул взято»²¹¹. Тобто добровільною передачею себе в руки царського окольнічого для Сомка та його прибічників не була.

²¹⁰ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 41б.

²¹¹ Краткое описание Малороссии... — С. 260–261.

Інформацію «Краткого описания Малороссии» щодо арешту майна опонентів Брюховецького підтверджує й повідомлення Самовидця стосовно того, що під час передачі Сомка та його приборників до Ніжинського замку, заарештовано було також «коні, риштунки, сукні...»²¹². А ще Самовидець невимушено додає до своєї розповіді й трішки містики, зауважуючи трохи згодом, що саме в той день, «тоєю же години», як Якіма Сомка було забрано «до в'язення» в Ніжинський замок, в Ічні згоріла церква, в якій перед тим йому «присягали на послушення гетманское». Як зауважує автор: «усе згоріло дознаку...»²¹³.

Але, як би там не було насправді, після цього — по суті визначального моменту елекційної боротьби — завершальна стадія гетьманських виборів 1663 р. вже справді пройшла без жодних складнощів і ексцесів для Івана Брюховецького. Як писав з цього приводу в реляції Велико-Гагін — в гетьмани Брюховецького «обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы»²¹⁴.

Утім, навіть після такого безславного сходження з дистанції Якіма Сомка, інтрига, нехай і дещо технічного характеру, на певний час таки збереглась. Брюховецький, як справжній великий актор, витримав деяку паузу, не поспішивши стрімголов за булавою, а на певний, вочевидь достатньо тривалий час, затримавшись у своєму таборі («задержался надолго»²¹⁵). Велико-Гагіну навіть довелось відправляти чергового свого гінця, аби той довідався про причини затримки кошового гетьмана з виступом. Як виявилось, затримка була пов'язана з

²¹² Літопис Самовидця. — С. 91.

²¹³ Літопис Самовидця. — С. 91.

²¹⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... — С. 417.

²¹⁵ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 132.

необхідністю впорядкувати лави своїх нових прибічників, які ще вчора підтримували гетьмана Сомка. Коли ж Брюховецький таки вийшов з табору, то спершу перед наметом Велико-Гагіна півмісяцем «рогами к шатру» вишикував свою кінноту, згодом на поле прибула піхота, яка зайняла ділянку посеред кіннотою. Як і наполягав царський окольничий, усі козаки і посполиті на раду прибули без оружжі.

Після цього Велико-Гагін з єпископом Мефодієм і зі свитою, «под охраной протазанщикова», вийшли на середину кола. Туди ж вступив і Брюховецький у супроводі вірних йому полковників, сотників, отаманів й осавулів. А як тільки шикування завершилися, Брюховецького відразу ж проголосили гетьманом.

Велико-Гагін виказав побажання, аби той зі своїм бунчуком обійшов усе козацьке коло. І коли новопроголошений гетьман наближувався до якогось козацького загону, козаки схилили перед ним свої прапори та підкидали вгору шапки, висловлюючи в такий спосіб згоду з його обранням на регіментарство та свою приязнь до нього особисто.

Під час короткої наради в наметі Велико-Гагін запропонував Брюховецькому разом з полковниками і старшиною прослідувати до Ніжина, аби там в кафедральному соборі принести присягу вірності великому государеві. Новообраний регіментар був не проти такого сценарію розвитку подій. Але попрохав деякий час для того, аби втихомирити пристрасті черні, котра вимагала негайної видачі їм на розправу Сомка і Золотаренка «с товарищи».

Коли ж пристрасті трохи втихли, Брюховецький у соборній церкві Ніжина приніс клятву вірності цареві, цілував Євангеліє. Слідом за ним цей же церемоніал вчинили полковники та старшини. Після складення

новообраним гетьманом присяги Велико-Гагін передав йому царську грамоту, «написанную по большей части золотыми буквами на пергаменте». А в цей час «в замке и в городе палили изо всех орудий»²¹⁶.

Автор «Літопису Самовидця» уточнює, що присяга відбулася в церкві святого Миколая. Крім того, він стверджує, що ще напередодні складення новообраним гетьманом присяги царський представник «здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетьманство»²¹⁷. Так само й у «Краткому описанию Малороссии» стверджувалось, що «князь самъ вторично клейноти вручилъ» Брюховецькому²¹⁸, маючи на увазі, вочевидь, що вперше символи гетьманської влади останній отримав від товариства ще в ході кривавої бійки 17 червня.

Твердження Самовидця, яке, як бачимо, знайшло своє відображення й у інших джерелах, спершу сприймалось дослідниками на віру (С. Соловйовим, Г. Карповим, С. Єгуновим), але згодом М. Петровський однозначно його трактував як хибне²¹⁹. Адже всі попередні процедури гетьманського обрання передбачали складання обраним на гетьманство кандидатом присяги на вірність цареві та вже наступне за цим визнання представником російського самодержця цього акту легітимним через вручення йому від імені царя відповідних клейнодів.

У випадку ж обранням на гетьманство Брюховецького, якщо вірити інформації офіційної реляції окольничого Велико-Гагіна, процедура протікала в такий спосіб.

²¹⁶ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 132.

²¹⁷ Літопис Самовидця. — С. 90.

²¹⁸ Краткое описание Малороссии. — С. 260–261.

²¹⁹ Див.: Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть... — С. 268.

Брюховецький звертався до окольничого з проханням, аби той надав йому «великого государя булаву и знамя, тем бы ему в войске означить твою, великого государя, к себе милость». Але, як видно з тексту реляції, подібне прохання в Москві було прораховане загодя, отож воно й не застало Велико-Гагіна зненацька — «и по твоему, великого государя, указу мы, холопы твои, гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будет в то время, как он, гетман, увидит твои великого государя, царские пресветлые очи»²²⁰.

І варто відзначити, що в твердій позиції Велико-Гагіна в цьому питанні не було нічого нового чи нелегітимного з точки зору букви закону. Адже накинута гетьманському уряду Юрія Хмельницького восени 1659 р. так звані «Прежние статьи Богдана Хмелницкого» таку норму якраз і впроваджували до практики двосторонніх взаємин. Отож вповні можливим міг бути варіант, за якого в червні 1663 р. Брюховецькому довелося би вдовольнитись малим. Тобто після обрання на гетьманство отримати з рук царського окольничого жалувану грамоту Олексія Михайловича на регіментарство та на володіння — «на ранг» — Гадяцьким староством.

Проте — як же бути із захопленими в Сомка його прибічниками в ході бійки 17 червня бунчуком і булавою? Цілком можливо, що саме їх і вручив Велико-Гагін, реагуючи на прохання Брюховецького та його прибічників. Й у такий спосіб, з одного боку, було дотримано формальних вимог щодо легітимності процедури гетьманського обрання — як це розуміло козацьке товариство, а з іншого боку, аби легітимізуватися і в очах

²²⁰ *Окиншевич Л.* Генеральна рада... — С. 417.

царської влади, Брюховецькому, згідно умов Переяславського договору 1659 р., необхідно було їхати до Москви та особисто бачити ці самі очі²²¹.

З точки зору доцільності заспокоєння ситуації на Лівобережжі такі дії царського окольничого були вповні адекватними, хоч і не впливали з його посольського наказу, а відтак і могли не увійти до його посольського звіту. Як побачимо далі, саме — зважаючи на доцільність заспокоєння ситуації на Лівобережжі — аналогічним чином діятиме й сановне оточення Олексія Михайловича, яке погодиться на пожалування новообраного гетьмана від імені царя відповідними владними регаліями і без поїздки Брюховецького до царської столиці.

²²¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 115.

Глава 9.

Життя після ради: найближча перспектива — «революція» 1663-го?

По завершенні всіх цих виборних процедур Брюховецький з військами виступив з Кропивні, а слідом за ним з Ніжина до Путивля попрямував і окольнічий Велико-Гагін. Згідно з побажанням гетьмана, Яким Сомко, Василь Золотаренко та їхні найближчі соратники залишились під вартою царських ратників у Ніжинському замку. І вже згодом Брюховецький написав у Москву, аби їх видали йому на військовий суд²²².

Тим часом 28 червня від Велико-Гагіна з Ніжина до Москви прибув гонець — майор рейтарського строю Василь Непейцев повідомленням («сенчуком») про успішне виконання царським окольнічим покладеної на

²²² Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 133.

нього місії. Зокрема, в «Дворцовых разрядах» було записано, що він зі своїми товаришами, «будучи в Войске Запорожском, его государевы дела в совершение привели по его, великого государя, указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого»²²³.

Десь тоді ж до Москви відписався і єпископ Мефодій, котрий також сповістив про успішне для царської влади завершення виборної гетьманської епопеї на Лівобережжі та водночас порушив перед Олексієм Михайловичем прохання про надіслання в Україну «знамя и булави» для Брюховецького²²⁴.

Виявлене Велико-Гагіним на царській службі в Україні «радение» було належно оцінене Олексієм Михайловичем. Царський окольничий отримав посаду полкового воеводи в Севську, а його помічник, стольник Кирило Хлопов, мав залишитись «с ратними людьми в черкасских городех с гетманом с Иваном Брюховецким»²²⁵. Як побачимо з пізніших документів, місцем служби для стольника було визначено стратегічно важливий з огляду на попередні політичні розклади в Гетьманаті напередодні виборів 1663 р. полковий центр Ніжинського полку.

Загалом царська милість упала на всіх учасників того політичного дійства, котрі були на боці государя. Так, 5 липня «государеве жалованье, с милостивым словом» було адресовано царському окольничому Велико-Гагіню, єпископу Мефодію, новообраному гетьману Брюховецькому, а також «усьому» Війську Запорозькому. Місце-

²²³ Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — СПб., 1854. — Стлб. 384.

²²⁴ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 268.

²²⁵ Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — Стлб. 384.

блюстителю Київської митрополії цар обдарував двома сороками соболів, гетьмана «за его верную службу и радения» пожалував булавою, прапором і також двома сороками соболів²²⁶.

Супроводити до Севська та до України царські пожалування і переказати «милостиве слово» було доручено стольнику князю Микиті Григоровичу Гагаріну, котрий 5 липня 1663 р. вирушив з Москви на Лівобережжя Дніпра. Спочатку стольник мав би зустрітися з Велико-Гагіним, згодом відвідати в Ніжині єпископа Мефодія. А по тому прямувати до гетьмана Брюховецького. Місцеблюстителю київської митрополії царський уповноважений мав запитати «о спасении», а гетьмана та все Військо Запорозьке — «о здоровье»²²⁷.

Подорож князя Гагаріна в Україну минулась без ускладнень, отож уже в листі від 27 липня гетьман Брюховецький дякував цареві за виявлену милість²²⁸.

В Україні ж переконлива перемога, здобута прибічниками Івана Брюховецького на Генеральній раді під Ніжином на початку літа 1663 р., неминуче мала позначитися на характері суспільно-політичних відносин на Лівобережжі та принципових засадах взаємовідносин Лівобережного Гетьманату з Москвою. Адже мало того, що в погоні за булавою претендент щедро роздавав далекоюсяжні обіцянки запорожцям, єпископу Мефодію, представникам царського уряду, рядовим козакам і посполитим Лівобережжя, беручи на себе зобов'язання в разі перемоги переглянути існуючий механізм влади,

²²⁶ Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — Стлб. 386–387.

²²⁷ Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — Стлб. 386.

²²⁸ *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть... — С. 268.

обмежити всевладдя старшини, стримати майнові апетити новонародженого панства тощо. Задекларований Брюховецьким курс на реанімацію інституту загальної Генеральної або «чорної», «чернецької» військової ради — як найвищого розпорядчого органу Війська Запорозького — зруйнував і до того не вельми тривкий спокій у суспільстві, сприяв подальшій ескалації охлократичних настроїв, а крім того, посилив становище місцеблюстителя Київської митрополії та представників уряду царя Олексія Михайловича в Україні.

Найпершими ознаками зміни політичного клімату в лівобережній частині Війська Запорозького стало кардинальне оновлення персонального складу старшинського корпусу, насамперед його горішньої частини. Як відзначалось раніше, вже 18 червня 1663 р. за проханням Брюховецького та за наказом царського окольничого Д.С. Велико-Гагіна було взято під варту наказного гетьмана Якіма Сомка, полковників ніжинського Василя Золотаренка, переяславського — Опанаса Щуровського, чернігівського — Оникія Силича, київського — Семена Третьяка, іркліївського — Івана Папкевича, лохвицького — Степана Шамрицького, прилуцького — Дмитра Чернявського, а також військових писарів Хому Тризнича та Михайла Вуяхевича, сотника Івана Горобея, осавулів Семена і Прокопа Калуженських та інших.

У відправленому до Москви поясненні необхідність арешту старшини мотивувалася тим, щоб вони «за Дніпро не пішли» і звідтіля «...на твої (тобто «царські». — В.Г.) черкаські міста війною не прийшли»²²⁹.

²²⁹ РГАДА. — Ф. 214: Сибирский приказ, стлб. 627. — Л. 285.

Згідно з повідомленням Самійла Величка, аби за допомогою уряду Олексія Михайловича остаточно викоринити з Лівобережжя зерна опозиційності, новообраний гетьман повідомив у Москву про те, що в Сомка нібито зберігається текст Гадяцької угоди з польським королем 1658 р., який потрапив йому в руки після поразки гетьмана Івана Виговського під Хмільником у 1659 р. І нібито саме цей документ Сомко мав намір висунути уряду Олексія Михайловича як відправний при укладенні нової угоди з Військом Запорозьким — звичайно ж, якби йому вдалося приборати гетьманську булаву до своїх рук. У тому разі, якщо цар відмовиться слідувати букві гадяцьких постанов, стверджував Брюховецький, Сомко мав намір взагалі відмовитися від царської протекції. Решта ж взятих під варту козацьких старшин, за інформациєю гетьмана, всіляко підтримували замисли претендента на гетьманство в Лівобережній Україні²³⁰.

Уже неодноразово згаданий перед тим очевидець і, цілком вірогідно, активний учасник тих подій — автор «Літопису Самовидця»²³¹, стверджував, що тільки-но новообраний регіментар вийшов із соборної церкви Ніжина, де «присягу виконал [...] зо всім войском [...], того ж дня своїх полковників понастановлял з тих людей, которіє з ним вийшли з Запорожжя, по усіх городах». І дійсно, забраний у Василя Золотаренка

²³⁰ (Величко С.) *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. 2. — С. 38.

²³¹ Ніжинський сотник та наказний полковник ніжинський у часи полковництва в Ніжині Василя Золотаренка Роман Ракушка-Романовський за невідомих обставин напередодні «Чорної ради» встиг перекинутися з табору Золотаренка до Брюховецького і за це був не лише помилуваний, а й отримав підвищення — як генеральний підскарбій увійшов до складу нового гетьманського уряду.

пернач ніжинського полковника гетьман передав своїй чи не найбільш довіреній особі, добре відомому з переделекційних баталій козаку-неофіту Матвію Гвинтовці (саме від його товариства статечні лівобережні козаки напередодні «Чорної ради» ховалися зі своїми пожитками наче від чужоземного зайти нападника).

На вакантні після арешту полковників решту лівобережних урядів було призначено: до Чернігівського полку — запорожця Трохима Миколаєнка, Прилуцького — Данила Пісоцького, Переяславського — Данила Ярмоленка (Єрмолаєнка), Лубенського (Лохвицького) — Гната Вербицького, Київського — Василя Дворецького. На місце стародубського полковника Петра Рославця було поставлено Івана Плотника (Терника).

Із діючих на момент проведення Ніжинської ради старшин полкові уряди зберегли за собою лише ті з них, котрі засвідчили Івану Брюховецькому свою приязнь ще з осені 1662 р., а саме: гадяцький полковник Василь Шиман-Шиманський, миргородський — Павло Апостол (Царенко) та полтавський Дем'ян Гуджол²³². Усі вони, як бачимо, представляли південні полки Лівобережжя, тобто, полки, які тяжіли до Запорожжя і старшина яких напередодні Ніжинської ради тісно співпрацювала тоді ще з претендентом на гетьманство Іваном Брюховецьким.

Кардинальним чином оновився і персональний склад генеральної старшини. Так, уряд генерального обозного обійняв Іван Цісарський, наказного обозного — Павло

²³² Книги Разрядные, по официальным спискам издания... — Т. 2. — СПб., 1855. — Стлб. 998–1000, 1026, 1030; *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.* — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516.

Животовський, генерального писаря — Степан Гречаний, генеральних суддів — Петро Забіла та Юрій Незамай, генеральних осавулів — Степан Афанасьєв (Степан Опанасович Іванів) та Пархом Нужний, генерального хорунжого — Іван Попов, генерального бунчужного — Григорій Витязенко та генерального підскарбія — Роман Ракушка-Романовський. Впливові місця в службовій ієрархії Війська Запорозького посіли низові козаки — Степан Красна Башта, Гаврило Годуненко, Степан Чернець та Омелько Серденя²³³.

Як бачимо, лише за деякими, незначними винятками, перші ролі в оточенні Івана Брюховецького стали відігравати люди, які до того часу або зовсім не були відомі широкому козацькому загалу, або перебували на другорядних ролях.

Проте, очевидно, обставини, за яких Іван Брюховецький прийшов до влади, диктували ситуацію, за якої новообраний регіментар не міг обмежитися лише кадровими змінами в старшинському корпусі, навіть, якщо вони були такими вельми радикальними. Логіка розвитку подій вимагала нових екстраординарних кроків, ініціатором яких далеко не завжди й був гетьман. Так, скинення козацької старшини з урядів супроводжувалося небаченим раніше вибухом насильства з чітко вираженим антисоціальним забарвленням. Самовидець констатував: «При котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала [...] Хочай якого значного козака забили или человека, то тоє в жарт повернено, а старшина козаки значніє, якомогучи, кри-

²³³ Книги разрядные. — Т. 2. — Ст. 1000; Літопис Самовидця. — С. 91.

лися, где хто могл, жупани кармазиновіе на серяги миняли»²³⁴.

Вочевидь саме з «Літопису Самовидця» останній сюжет перекочував і до «Краткого описания Малороссии», де читаємо таке: «...Сомков обоз запорожская голота с подобными им расхитили и по городах несказанное грабительство и беду, з наущення Бруховецкого, чинили обивателем; чего ради многие знатне люди, оставя дома со всеми пожитками в росхищение им укривалися...»²³⁵.

Ще більшою мірою сповнений емоціями й моралізаторством опис торжества «чорнорадівських» переможців — «их безчинству басурментскому» — наведений у Лизогубівському літописі: «И тогда запорожци великую беду людем чинили и грабительство за поблажкою Бруховецкого. Обезчестило себе людославне Низовее військо Запорожское, христианское, не менш татар знуща-всячески, глумили честь девичую и поночую, и бедние мужи и отци не смели перечити их безчинству басурментскому; а когда которие хотя ласкаво упрошали о пощаде жен или детей, то таким доставалось, як от ненавистних ляхов к православию; но запорожци — своя ридна кров малороссійска, одной вери православной благочестивой! А сколько забили он людей, застаючих честь семейную, страшно и вспомнуть...»²³⁶.

Стихійні насильства і грабунки сп'янілих від безкарності декласованих елементів — учасників «Чорної» ради — супроводжувалися і санкціонованою російською владою реквізицією майна та відчуженням земельної власності в заарештованих у Ніжині старшин з оточення

²³⁴ Літопис Самовидця. — С. 91.

²³⁵ Краткое описание Малороссии. — С. 261.

²³⁶ Летопись, или описание краткое... — С. 21.

Якіма Сомка, в результаті чого «тих зась полковників, которіе у замку Ніжинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало»²³⁷.

Як бачимо, як автор Лизогубівського літопису, так і «Краткого описания Малороссии», робили саме Івана Брюховецького головну дійову особу того кривавого спектаклю, що розгорнувся на Лівобережжі відразу по завершенню Ніжинської ради 1663 р. Саме йому названі автори приписували і «наущення», і «поблажку». Хоча той же Патрик Гордон, описуючи події 18 червня та згадуючи про відстрочку з прибуттям Брюховецького до кафедрального собору Ніжина для принесення гетьманської присяги, як причину цьому називає саме спроби новообраного гетьмана втихомирити стихійні погроми старшин гетьмана Сомка, що вже тоді були готові вибухнути в місті та на його околицях.

Інша справа, що всі попередні акції та заяви Брюховецького ще в статусі претендента на гетьманство лоскотали самі ниці інстинкти знедолених козаків і посполитих. Підтримавши кандидата, котрий врешті таки й зійшов на гетьманство, пауперизовані виборці Брюховецького вважали, що вони вправі негайно ж приступити до реалізації його передвиборної програми, цілком демагогічної за своєю суттю.

Поголоски про погроми в Ніжині швидко поширилися по Лівобережжю і саме під враженням від них населення Переяслава збиралося втікати від «чорнорадівської» вольниці на Правобережжя. Не менш тривожними були влітку 1663 р. настрої і в інших лівобережних містах, а особливо там, де старшина напередодні Чорної ради

²³⁷ Літопис Самовидця. — С. 91.

відкрито декларувала свою підтримку діяльності наказного гетьмана.

І чи не найбільш пафосно закінчується опис результатів Ніжинської «чорної» ради в літописі Самійла Величка: «...зріте сини малоросійські нещасть матки вашей и крайню погибель отчизни вашея: егда бо горделиви и високодумни тогдашні козацькі властолюбци и междоусоюни ратники, а отчизни вашея разорители и вас самих нещадни губители, Виговській и Пушкар Полтавській изчезнуша, по них зась Хмелниченко и Сомко прејдоша; тога третій тим подобни гетьмани и губители ваши, Тетера и Бруховецькій, народишася...»²³⁸.

Небачене раніше загострення соціальних антагонізмів, розправи над найбільш впливовими представниками лівобережної правлячої еліти та стрімкий злет доти невідомих представників козацького загалу, а також емоційний виклад перепитій виборчого процесу 1663 р. в літописних повідомленнях і перших синтетичних викладах з української історії — дали підстави дослідникам 1930-х років (коли особливо модними були категорії класової боротьби та революційних перетворень як рушіїв соціального прогресу) класифікували прихід до влади Івана Брюховецького влітку 1663 р. не більше і не менше, але як соціальну революцію.

Так, на думку М. Яворського, саме тоді відбулася націоналізація землі, анулювання привілеїв на приватну власність на землю, введення обліку на селянське майно й інвентар, створення складного державного апарату по управлінню виробництвом і розподіленню продуктів споживання на засадах воєнного комунізму. Згідно тверд-

²³⁸ (Величко С.) *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. 2. — С. 39.

ження М. Слабченка, єпископ Мефодій розробив план націоналізації землі, а твір Єпифанія Славинецького, який, нібито, проповідував ідеали християнського комунізму, намагалися використати як теоретичне підґрунтя нової соціальної політики гетьмана І. Брюховецького, і лише гетьман П. Дорошенко реставрував приватну власність на землю²³⁹.

Проте наявний історичний матеріал не підтверджує цих, доволі оригінальних, трактувань подій, що мали місце на Лівобережжі після червня 1663 р. Зокрема, Самовидець вказував на той факт, що «забойство три дні тривало [...] И так тоє забойство третяго дня почало ускромлятися и заказ стал, жебы юже правом доходил, хто на кого якую кривду міст»²⁴⁰. Не зустрічаються і згадки про масовий характер відчуження майна, а тим паче землі у старшини.

Загалом же, ґрунтуючись на повідомленні літописця, можна з впевненістю стверджувати, що реальні наміри новообраного реґіментаря були менш масштабні та радикальні, натомість, у них було значно більше праґматизму, сконцентрованого навколо завдання утримання гетьманської булави у своїх руках. Зокрема, задовольнивши свій електорат безкарними кількадедними грабунками (зовсім не обов'язково, що вони тривали три дні, адже літописець міг назвати це число як своєрідну метафору — з поваги до жанру свого твору), надалі гетьман вдається до ряду політичних акцій, спрямованих на те, аби з одного боку остаточно приборкати опозицію, а з другого — стабілізувати ситуацію в краї та вивільнитися

²³⁹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Т. 4. — Одесса, 1925.

²⁴⁰ Літопис Самовидця. — С. 91.

від обтяжливої за нових політичних умов опіки своїх покровителів і прибічників.

Але передовсім Брюховецькому потрібно було поквитатися зі своїми головними опонентами в боротьбі за владу на Лівобережжі. До Москви інформацію про поведінку наказного гетьмана Сомка та його прибічників на Ніжинській раді доніс, як уже зауважувалось раніше, офіційний представник Олексія Михайловича окольничий Велико-Гагін. Реагуючи на його повідомлення про взяття сомківців під варту, 6 липня 1663 р. ніжинському воєводі було видано царський указ «Якими Сомка и начальних людей, которые у тебя в городе, держать за крепким караулом с великим береженьем и крепостью до нашего, великого государя, указа. Никуды пускать вольно их не велеть, чтобы отнюдь никто из них ни которыми мерами не ушел, и припускать к ним тайно говорить никому не велеть...»²⁴¹.

Слідом за офіційною реляцією Велико-Гагіна до Москви відписався і новообраний гетьман Лівобережжя, котрий, як видно з низки джерельних повідомлень, клопотався перед царем про видачу Сомка, Золотаренка та їхніх однодумців і помічників на військовий суд. Так, про ініціативу гетьмана такого плану пише Патрик Гордон («Соперник Брюховецкого Сомко, Золотаренко и прочие остались узниками в Нежине по желанию гетмана. Позже, когда он написал в Москву, их было приказано передать ему...»²⁴²), підтверджує цю інформацію й офіційна царська грамота, видана за підписом Олексія Михайловича 16 липня 1663 р. та адресована ніжинському

²⁴¹ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский... — С. 649.

²⁴² Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 133.

воеводі стольнику Кирилу Хлопову. У ній зокрема йшлося про таке: «...по челобитью гетмана Ивана Брюховецкого и всего Войска Запорожского, Якима Самка с товарищи из Нежина взять и отдать гетману в всему Войску Запорожскому на их войсковой судить». Зважаючи на наступну ремарку з царського указу, шансів на помилування у Сомка та його товаришів по нещастю було не багато — «А судить их указали мы, великий государ, Якима Самко с товарищи в их винах, по их войсковым правам; а вины их гетману и всему Войску Запорожскому ведомы...»²⁴³.

Щоправда, не вповні зрозумілими є спосіб комунікації новообраного гетьмана з царським урядом. Так, здавалось би, добре обізнаний з перипетіями тих буремних подій автор «Літопису Самовидця» стверджував, що гетьман Брюховецький, «одержавши цале гетьманство, вислав послов до царського величества болшей ста чоловіка, дякуючи за уряд гетьманства, же одержал, и на Сомка з его полковниками, которіе сидять в ніжинському замку...»²⁴⁴. Одночасно з гетьманськими послами єпископ Мефодій вирядив до Москви й свого уповноваженого, «от себе стараючись о їх згубі»²⁴⁵.

Натомість дослідникам на сьогодні відомо лише про посольство до Москви з України в цей час одного ніжинського протопopa Симеона Адамовича, котрий і клопотався перед царем про покарання для Сомка і його прибічників²⁴⁶.

²⁴³ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский... — С. 650.

²⁴⁴ Літопис Самовидця. — С. 92.

²⁴⁵ Літопис Самовидця. — С. 92.

²⁴⁶ Карпов Г. Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский... — С. 749; Эйнгорн В. Сношения малороссийского

Останній акт у цій кривавій драмі громадянського сум'яття й братовбивчого роздору, що розгорівся на Лівобережжі на початку 1660-х років, було зіграно 18 вересня 1663 р. (як уточнює Самовидець — «вступаючи в осень, о святом Семеоні»²⁴⁷) в містечку Борзна — розташованому неподалік Ніжина сотенному центрі того ж таки Ніжинського полку, де й утримувались увесь цей час після ради 17-18 червня опальні козацькі старшини.

За інформацією Патрика Гордона, Брюховецький «велел доставить их в Борзну и, после краткого процесса, отрубить им головы»²⁴⁸. Активну роль у страті опонентів відзначає й автор «Літопису Самовидця — «того літа за позволенім его царського величества казал гетман Брюховецький постинати гетмана Сомка и Васюту, полковника ніжинського, и полковника чернігівського, и полковника переясловського, и полковника лубенського», відзначаючи перед цим, що гетьман «нікаторіє річи змисливши об їх незичловости ку царському величеству, чого и не било»²⁴⁹.

Утім, варто зауважити, список жертв «чорнорадівської політики» насправді був ширшим, ніж його представив Гордон. Зокрема, з листа гетьманського уповноваженого на засіданнях військового суду в Борзні у вересні 1663 р. київського полковника Василя Дворецького до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича від 21 вересня 1663 р. довідуємось, що, крім колишніх наказного

духовенства с московским правительством... — С. 219–220; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть... — С. 270.

²⁴⁷ Літопис Самовидця. — С. 93.

²⁴⁸ *Гордон П.* Дневник, 1659–1667. — С. 133.

²⁴⁹ Літопис Самовидця. — С. 92, 93.

гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка, наказного переяславського Афанасія Щуровського, чернігівського Оникія Силича, лубенського Стефана Шамрицького, до смертної кари військовим судом було засуджено також їхніх старшин — ніжинського полкового осавула Павла Кильдія (Кіндя) та «секретаря Сомкового» (військового писаря?) Кирила Ширая²⁵⁰. Крім того, в переліку жертв називається й ім'я Онанка Семенова. Зокрема, його ім'я називали приказному дякові Д. Башмакову Іван Цесарський і Василь Дворецький²⁵¹.

Останні ж були як ніхто інший добре обізнаними з борзненськими подіями, оскільки страта відбулася саме за присутності офіційно уповноважених гетьманом Брюховецьким старшин — генерального обозного Війська Запорозького Івана Цесарського та київського полковника Василя Дворецького.

Самійло Величко зауважував на сторінках свого «Літопису», що страта відбулася «подлуг желанія Брюховецького» в «городі полку Нежинского Борзні, мечем zostали посеред ринку... докончены...»²⁵². Інший літописець, автор «Краткого описания Малороссии», задекларувавши своє негативне ставлення до страти Брюховецьким своїх опонентів, одночасно чи то зафіксував, чи то вдався до свідомої містифікації, аби ще більш випукло представити своє ставлення до мерзенності вчинку

²⁵⁰ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 940; *Петровський М.* Нариси історії... — С. 269.

²⁵¹ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 940.

²⁵² (*Величко С.*) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 2. — С. 39.

гетьмана, оповівши при цьому вияв зовсім неприйнятної людям його спеціальності сентиментальності ката татарина, котрий, «смотря на его Сомкову уроду», навіть відмовлявся виконувати свою роботу: «Въ томъ же году онъ Бруховецкій къ прежнему безчинию приложилъ еще: взявши бо Сомка и Васюту подъ свой карауль и к тому полковниковъ черніговского и лубенского, веліль головы имъ поутинать въ Борозні городі, не смотря на Сомка, что онъ и лицемъ и возрастомъ хорошъ былъ, паче же завидя злобно, что онъ же былъ воинъ изрядный и въ исполненіи указовъ его царского величества охотный и вірный государевъ слуга (котораго и самъ палачъ татаринъ, смотря на его Сомкову уроду, рубать его отрікался)»²⁵³.

Ще десять козацьких старшин — членів гетьманського уряду, полковників і сотників, полкових урядників (за словами Самовидця — «немало старшини козацкой»²⁵⁴), яких 18 червня 1663 р. були взято під варту разом із Сомком, але яким вдалося уникнути його трагічної участі (за словами Самійла Величка, «инніє меншіє товарищи и други их»²⁵⁵), генеральний обозний Іван Цесарський і полковник Василь Дворецький доправили з Борзни до Москви, звідкіля їхній шлях проліг до Сибіру²⁵⁶. У числі останніх бачимо колишніх полковників Семена Третяка, Матяша Папкевича, Дмитра Чернявського, військових писарів Михайла Вуяхевича і Хому Тризнича, осавулів і

²⁵³ Краткое описание Малороссии. — С. 261.

²⁵⁴ Літопис Самовидця. — С. 93.

²⁵⁵ (Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 2. — С. 38.

²⁵⁶ Літопис Самовидця. — С. 93.

сотників Семена і Прохора Кулженських, Левка Бута, Івана Горобя²⁵⁷.

Разом з неугодними Брюховецькому козацькими старшинами в числі «колодников... начальных людей Якима Самка с товарищи советников десять человек» до Москви відіслали і настоятеля Лубенського Мгарського монастиря ігумена Віктора Загоровського²⁵⁸.

Як свідчив усе той же Гордон, борзнянська розправа викликала вкрай негативну реакцію серед старшини і знатних козаків: «к великому недовольству многих знатных казаков, кои видели в них лиц, весьма заслуженных, добрых воинов и считали, что те получили слишком суровое воздаяние за охрану царских интересов на этом берегу Днепра за минувших три года, вопреки всякой силе и прочим искушениям»²⁵⁹.

А крім того, як побачимо далі, акт свавілля активно використовуватиметься правобережним гетьманом Павлом Тетерею восени 1663 р., під час підготовки і здійснення виправи на Задніпрянську Україну, в його зверненнях до лівобережного козацтва із закликом переходити на бік «свого природного пана» — короля Яна II Казимира.

²⁵⁷ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 940.

²⁵⁸ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 939.

²⁵⁹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. — С. 133.

Глава 10.

«Буде все так, як було при Виговському»

Першим, відомим на сьогодні дослідникам, гетьманським універсалом Івана Брюховецького став виданий ним із табору під Кропивною 26 червня 1663 р. і звернутий до полковників, старшин, товариства і поспільства Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків універсал з оповіщенням про призначення Андрія Кузьменка гетьманським бобровником, а відтак з наказом не перешкоджати йому у вилові бобрів «желізами нашими військовими» та надавати йому місцевими урядниками необхідних для перевезення його мисливського спорядження підвід²⁶⁰.

А першою політичною акцією новообраного регіментаря, як свідчить анонімний автор «Літопису Самовидця», став розподіл Ніжинського полку на три терито-

²⁶⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 283.

ріально-адміністративні одиниці — Ніжинський, Стародубський та Сосницький (або Глухівський) полки.

Принагідно варто відзначити, що в історичній літературі має місце різночитання щодо змісту та мотивів адміністративної реформи 1663 р. Так, наприклад, Віктор Романовський стверджував, що в ході реформи найбільший за розмірами та чисельністю козаків Ніжинський полк було розділено на Ніжинський, Сосницький та Чернігівський полки. Але насправді ж, Чернігівський полк існував уже з літа 1648 р., а влітку 1663-го Брюховецький виділив з території Ніжинського полку, окрім, власне, самого Ніжинського, ще й Стародубський та Сосницький або, як інколи його називали в джерелах, Глухівський полки (останній проіснував лише два роки). Крім того, деякі території Ніжинського полку було передано під регімент київського полковника, а ще інші — чернігівського.

Більше того, історичні джерела свідчать, що й Стародубський полк існував уже перед 1663 р. Принаймні, у згаданому перед цим гетьманському універсалі від 26 червня 1663 р. констатується факт існування Стародубського полку (поруч з Ніжинським і Чернігівським) та персонально згадується його очільник, щоправда, поданий у дещо специфічному як для традиційної ієрархії старшинських урядів Гетьманату прочитанні посади — «Яцко Скидан, полковник Войска Его Царского Величества Запорожского, сосницький підполковник»²⁶¹.

З контексту повідомлення Самовидця про санкціоновану Іваном Брюховецьким адміністративну реформу напрошується висновок про те, що визначальним

²⁶¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 283.

мотивом при цьому виступало прагнення гетьмана за рахунок отриманих вакансій винагородити старшинськими урядами своїх «безурядових» прибічників. Віктор Романовський вбачав в діях Брюховецького бажання, зробити адміністративний устрій Гетьманату більш мобільним (власне саме цей мотив, очевидно, підштовхнув творців Козацької держави до зміни старої воєводсько-повітової структури значно дрібнішою і мобільнішою — полково-сотенною²⁶²).

На наш погляд, ще один, досить поважний мотив реформи міг критися в міркуваннях політичної доцільності. Адже ніжинська старшина тривалий час перебувала в опозиції до Івана Брюховецького як претендента на гетьманство. А наскільки впливовим був голос ніжинців він міг пересвідчитися на прикладі зриву ніжинським полковником Золотаренком, організованої Якимом Сомком елекційної ради 1662 р. Розділивши Ніжинський полк на три територіальні одиниці та, до того ж, відірвавши від нього ще й окремі території, гетьман тим самим прирівнював його до решти лівобережних полків у територіальному відношенні та підривав підґрунтя для консервації особливих політичних претензій ніжинської старшини.

Підійшовши 29 червня на чолі військ до Переяслава, гетьман розпорядився, «жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міст»²⁶³. До міста він вступив лише на чолі невеликого ескорту, пояснивши воєводі князю Федору Волконському причину залишення козаків у полі бажанням уникнути грабунків і насильств.

²⁶² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 230; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... — С. 53–56.

²⁶³ Літопис Самовидця. — С. 91.

Повертаючись із-під Ніжина на південь Лівобережжя, Брюховецький «ропустил новопоставлених полковників, тих которіє з ним з Запорожжа вишли, но усіх столечних городах, придавши каждому полковникові по сто чоловіка козаков, которим по усіх полках жупани давано»²⁶⁴.

Розквартировуючи запорожців по полковим містам Лівобережжя, гетьман вирішував зразу декілька завдань. Передовсім, у такий спосіб він матеріально винагороджував своїх прибічників, котрі звели його на гетьманство. Адже, крім того, що запорожцям «по усіх полках жупани давано», вони, користуючись покровительством гетьмана, «з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали». Ясна річ, що присутність загонів запорожців при поставленій Брюховецьким полковій старшині паралізувала спротив скинутих з урядів старшин та зміцнювала авторитет нової влади. Але, що не менш важливо, розквартирувавши запорожців по всьому Лівобережжю, гетьман тим самим звільнявся ... і від їх опіки, діставав можливість проводити власну політику, а не бути маріонеткою в руках «дейнеків», які винесли його на гребінь влади і сподівалися, згідно традицій, що існували на Січі, ділити з ним цю владу.

Переконливим підтвердженням, що саме таким чином Іван Брюховецький прагнув визначити місце своїх учорашніх союзників, служить той факт, що в статтях, переданих у Москву через воеводу князя Кирила Хлопова, він порушував перед царем клопотання стосовно заборони низовикам зноситися з царським урядом безпосередньо, минаючи гетьмана: «щоб запорожці їздили

²⁶⁴ Літопис Самовидця. — С. 92.

про все до нього, гетьмана, а без гетьманського дозволу до Москви б не їздили». Тобто, новообраний реґіментар, що перебрав владу до своїх рук, передовсім уміло маніпулюючи гаслами обмеження старшинського всевладдя та гетьманського авторитаризму, добивався того, чого свого часу прагнув досягти гетьман Іван Виговський.

Намагання наслідувати Виговського вбачається і в інших діях Івана Брюховецького — не даремно ж дещо пізніше лівобережний правитель заявляв, що «буде все так, як було при Виговському».

Прагнення Брюховецького зміцнити гетьманську владу змушує його «забути» і про свої взяті напередодні елекційної ради зобов'язання щодо розширення меж міського самоврядування, гарантування міщанам неутручання козацької адміністрації в справі, віднесені до компетенції маґдебургій тощо.

Реалізувати далекосяжні задуми зміцнення гетьманського проводу, обриси яких почали доволі виразно проступати в заходах по впорядкуванню фінансової справи. Так, відразу ж після Ніжинського ради 1663 р. Брюховецький ввів до складу гетьманського уряду посаду генерального підскарбія, на яку призначив здібного адміністратора ніжинського міського сотника Романа Ракушку-Романовського.

Глава 11.

З думкою про Правобережжя: Кременчуцька кампанія осені 1663 року

Ще одним проявом намірів Брюховецького добиватися розширення його влади, в тому числі й за рахунок упокорення нових територій, стали акції, спрямовані на приведення до послуху людності на півдні Лівобережжя. Отож уже на початку липня 1663 р. гетьман пише воєводі Григорію Косагову, аби той «зійшовся» з полтавським полковником і спільно з ним вирушав до Омельника, й там «промисел чинить над городами, которые тебе, великому государю, изменили, над Кременчуком и над Потоком», оскільки через їхнє свавілля «запорожской дороги великая помешка»²⁶⁵.

Власне підготовка до походу лівобережних полків розпочалась ще раніше. Принаймні, правобережний гетьман

²⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 136.

Павло Тетеря повідомив Яна II Казимира про те, що «знову надійшла слушна і безперечна звістка, що велика кількість війська московського із задніпрянськими йде до Кременчука» ще 26 червня 1663 р.²⁶⁶

Бої за Кременчук та прилеглі до нього території, через які здійснювались комунікації із Запорозькою Січчю, як пам'ятаємо, Брюховецький провадив ще напередодні Ніжинської ради, наприкінці зими — навесні 1663 року. І за результатом тих гарцювань на середину травня запорожцям і їхнім союзникам з південних полків, головним чином — Полтавського, вдалося перебрати ініціативу до своїх рук. Отож продовження Брюховецьким військових справ саме на Кременчуччині, де перед тим йому таланило, виглядало цілком логічно.

Утім гетьман Тетеря, сповіщаючи короля про воєнні плани Брюховецького, зауважував, що Кременчук та його околиці не були кінцевим пунктом у планах опонента. Він вказував на те, що останній бажає напасти спочатку на цей опорний пункт правобережців на Лівобережжі, а потім, захопивши його, «повернути на нас»²⁶⁷.

Самійло Величко також стверджував, що лівобережний гетьман мав намір йти походом супроти правобережного гетьмана Тетері, атакувавши його резиденцію в Чигирині²⁶⁸. Здобуття плацдарму навпроти Чигирина, в районі Кременчука і Потоків, якраз опосередковано підтверджувало наявність таких амбітних планів. Сам же Брюховецький, закликаючи російську сторону собі на

²⁶⁶ *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчук. Истоический очерк. — СПб., 1891. — С. 41-42.

²⁶⁷ *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчук... — С. 42.

²⁶⁸ (*Величко С.*) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 2. — С. 39.

допомогу, насамперед увагу звертав на стратегічну важливість Кременчуцького замку в обороні Києва: «не був под Кременчуком воротитися к Киеву невозможно, потому надобно де ему одержать черкасские великого государя города мелкие, которые по Пслу реке и по Ворске мелкие городки», які «немного было отложились»²⁶⁹.

Спершу, у липні 1663 р., в напрямку Кременчука виступив воевода Григорій Косагов на чолі загону з п'ятисот драгунів, солдат і донських козаків. Довідавшись про цей марш царських ратників, наказний гетьман правобережців Петро Дорошенко вислав навперейми свій дозор, але в бою під Кишеньками той був розбитий. Слідом за цим 21 липня присягу на вірності цареві склало населення Переволочни. Але, попри успішний початок походу, воевода Косагов не наважився з такими малими силами йти здобувати Кременчук, а пішов на Запорожжя, аби спільно з запорозькими козаками і калмиками йти війною на татарські улуси²⁷⁰.

Слідом за Григорієм Косаговим воєнну активність виявляє у цей час полтавський полковник Дем'ян Гуджол, котрий 25 серпня спробував було приступити до Кременчука²⁷¹. Коли ж і він виявився неспроможним це завдання реалізувати, з початком осені 1663 р. до справи взявся особисто гетьман Брюховецький. Допомогу йому в цьому поході надавав воевода стольник Кирило Хлопов.

В напрямі Кременчука гетьман виступив уже десь наприкінці вересня — на початку жовтня. Хоч, якщо вірити свідченням «Літопису Самовидця», сталося це трохи

²⁶⁹ ІР НБУ, ф. II. № 15402, арк. 9; *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004. — С. 130.

²⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 135-137.

²⁷¹ *Вирський Д.* «Українне місто»... — С. 129.

раніше: «гетман Брюховецькій, спод Переясловля рушивши, потянул под Кременчук того ж літа под осень»²⁷². Але, як можна переконатися з аналізу гетьманського листа до вирядженого в Москву полковника київського Василя Дворецького, 20 вересня він ще залишався в обозі під Переяславом²⁷³.

Результати осінньої кампанії Брюховецького та Хлопова також знайшли неоднозначне відображення в джерелах. Самовидець запевнював, що Брюховецький, «ставши, місто Кременчук спалив. Але стоявши немало, zostавил замок вцілости, а с козаками уступил до Гадячого, а то для того, же узял відомость, же король полській Ян Казімір, над сподівання, на Україну простует на Браславле»²⁷⁴. Вельми песимістично про результати походу відгукувався і Самійло Величко, котрий слідом за Самовидцем підтверджував спалення лівобережним гетьманом Кременчука, але заперечував здобуття ним замку²⁷⁵. Натомість в офіційних донесеннях з походу до Москви та повідомленнях белгородському воеводі князю Ромодановському Брюховецький і Хлопов зображували події у зовсім іншому світлі — як незаперечний свій успіх.

Зокрема, вже у листі до Ромодановського від 6 жовтня гетьман повідомляв, що Кременчук він з військами взяв приступом, місто спалив, а «вал кременчуцький розкопав»²⁷⁶. Трохи згодом у листі до царського посла в

²⁷² Літопис Самовидця. — С. 92.

²⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 182

²⁷⁴ Літопис Самовидця. — С. 92.

²⁷⁵ (Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 2. — С. 39.

²⁷⁶ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15416. Арк. 2–3; *Вирський Д.* «Українне місто»... — С. 130.

Україну дяка Дементія Башмакова Брюховецький уточнював, що Кременчук він з військами «здобув і випалив... їх, зрадників, зо три тисячі вбив, а декого живцем упіймав»²⁷⁷.

Проте залишаються питання щодо хронології розвитку подій. У відправленій до Москви реляції від 15 жовтня 1663 р. (інформацію в Малоросійському приказі мали озвучити вже присутні в столиці гетьманські послы Іван Цесарський та Василь Дворецький) гетьман, оповідаючи про перебіг кампанії, зауважував, що на той час під Кременчук було висунуто лише передовий загін під командою генерального осавула Парфена Нужного, якому і вдалося здобути місто Потоки та взяти в облогу Кременчук²⁷⁸.

²⁷⁷ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 945.

²⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 189.

Глава 12.

Гетьман Брюховецький та єпископ Мефодій: неочікувані ракурси «дружби»

В окрему, досить важливу і вкрай делікатну, проблему суспільно-політичного життя Лівобережного Гетьманату середини 1660-х років виливається питання взаємин гетьманського уряду з ієрархами православної Церкви. Отримавши під час елекційних перегонів важливу допомогу від духовенства, зокрема тієї її частини, яку очолював місцеблюститель Київської митрополії єпископ Мефодій, Іван Брюховецький, зважаючи на надані напередодні обіцянки, а також реальний стан справ, на перших порах свого гетьманування змушений демонструвати свою особливу приязнь як по відношенню до єпископа Мефодія, так і духовенства загалом.

Так, зразу ж по завершенню Ніжинської ради гетьман видає ряд універсалів, якими підтверджує старі та надає

нові майнові пожалування цілому рядові лівобережних монастирів: 3 липня 1663 р. Максаківському та Макошинському монастирям, 24 липня Лубенському Мгарському монастирю, 5 серпня Чернігівському та П'ятницькому монастирям, ще пізніше — Канівському монастирю²⁷⁹. Загалом же, лише в зібраних М. Маркевичем документах дослідниками виявлено десяток гетьманських універсалів, виданих на підтвердження володільницьких прав лівобережних монастирів.

Не будучи достатньо впевненим у своїх силах, гетьман у цей час у стосунках з єпископом продовжує вдавати з себе покірного слугу, намагаючись використати авторитет Мефодія при вирішенні важливих для себе питань взаємин з Москвою. Зокрема, саме через єпископа і місцеблюстителя Брюховецький порушує клопотання про повернення козацькому війську гармат, захоплених російськими військами, про присилку на Лівобережжя царських ратників, аби «було з ким проти короля стати», та про відкликання з Переяслава воеводи князя В.Б. Волконського, оскільки він, як уже ретранслював слова Брюховецького владика Мефодій, «велми человек упрям», і ліпше буде його перемінити, ніж за його з гетьманом нерадівством «якая поруха»²⁸⁰.

Але, водночас, гетьмана не могло не турбувати активне втручання місцеблюстителя у світські справи, а особливо його наполегливі намагання примусити уряд Івана Брюховецького до виконання взятих на себе останнім восени 1662 р. в Гадячі зобов'язань щодо вилучення з гетьманського скарбу прибутків, зібраних з

²⁷⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 284–310.

²⁸⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 184–185.

міщан, і залучення їх до царської скарбниці, спрямувавши їх звідти на утримання ратних людей царя в лівобережних містах України.

Про готовність новообраного регіментаря забезпечити утримання російських військ єпископ Мефодій говорив Д.С. Велико-Гагіну ще під час Ніжинської ради. Тоді Іван Брюховецький не став відмовлятися, а лише, пославшись на непевні умови моменту, твердив, що наразі не має часу, необхідного для вироблення відповідних домовленостей, оскільки потрібно негайно виступати проти неприятеля²⁸¹.

Після ради місцеблюститель не облишив свого наміру реалізувати гадяцькі домовленості з Брюховецьким, оскільки це б не лише ще більше підняло авторитет єпископа в придворних колах, а й сприяло б підвищенню мобілізаційної готовності російських військ в Україні та перешкоджало б зростанню економічної могутності, а отже — й політичних претензій козацької старшини. За результатами Ніжинської ради 1663 р., як уже згадувалось вище, єпископ Мефодій відправляє до Москви свою довірену особу — ніжинського протопопа Симеона Адамовича, котрий, серед іншого, об'явив у Малоросійському приказі інформацію й стосовно того, що гетьман, як і раніше, «промисел має, звідки б узяти хлібні запаси для ратних людей великого государя»²⁸².

Проблема утримання військ в Україні для уряду Олексія Михайловича була аж надто актуальною, аби нехтувати такими пропозиціями. І тому питання реалі-

²⁸¹ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 1014.

²⁸² Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 1014.

зації фінансових зобов'язань І. Брюховецького стає одним з пріоритетних не лише в наказі-інструкції царським послам — дякам Приказу таємних справ Д.М. Башмакову та Є. Фролову, відправленим в Україну 23 серпня 1663 р.²⁸³, а й загалом значною мірою визначає характер російсько-українських стосунків найближчих років.

Не має нічого дивного в тому, що політична програма Івана Брюховецького вже як гетьмана суттєво різнилася із його популістськими заявами, зробленими в пору шукання гетьманської булави. Потреба в розбудові адміністративного апарату, забезпеченні боєздатності війська та, врешті-решт, природний потяг до збагачення (київський воєвода В.П. Шереметев у розмові з приказним дяком Є. Фроловим зауважував, що Брюховецький «зело корыстен»²⁸⁴) змушують гетьмана докладати максимум зусиль до того, аби уникнути виконання домовленостей з цього приводу. Зрозуміло, що насамперед необхідно було якимось чином нейтралізувати діяльність місцеблюстителя.

В історичній літературі висловлювалися різні точки зору щодо часу і причини охолодження стосунків між гетьманом Лівобережної України та місцеблюстителем Київської митрополії. Зокрема, Микола Костомаров висловлював припущення, що сталося це вже після повернення І. Брюховецького з Москви на початку 1666 р.²⁸⁵, тобто після того, як він вирішив питання про призначення митрополитом Київським когось з представників вищого московського духовенства. Григорій Карпов

²⁸³ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 936–1042.

²⁸⁴ Акты ЮЗР. — Т. 6, № 41. — С. 103.

²⁸⁵ Костомаров Н.И. Руина // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т. 15. — СПб., 1882. — С. 113.

натомість вважав, що причиною охолодження стосунків стало те, що місцеблюститель, перебравшись на помешкання до Києва, зблизився з тамтешнім чорним духовенством, чим і спровокував невдоволення І. Брюховецького, котрий 18 жовтня 1663 р. відправив до Москви донос на свого вчорашнього союзника²⁸⁶.

Однак Віталію Ейнгорну вдалося віднайти документ, який засвідчує, що вже 17 серпня 1663 р. гетьман під час розмови з воєводою стольником Кирилом Осиповичем Хлоповим висловив побажання, щоб Олексій Михайлович з метою «учинення [...] в цьому краї міцності людям и містам, аби прислав до Києва з своїх богомольців кого-небудь в метрополити», оскільки, згідно твердження гетьмана, «у цих краях духовний чин навчений [...] латинської грамоті і в них, латинських, є прозяб велика, скільки до церкви християнської не прилучаються, скільки до римського костюлу, а Мефодію єпископу митрополитом бути не можна; якщо він учиниться митрополитом, то буде в Малоросії неспокій»²⁸⁷.

На думку Віталія Ейнгорна, звинувачуючи єпископа Мефодія в зрадливих намірах, Іван Брюховецький намагався кинути на нього тінь підозри в очах офіційної Москви, аби в такий спосіб позбутися того значного впливу, який мав місцеблюститель на вирішення світських справ²⁸⁸.

²⁸⁶ Карпов Г. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. — 1874. — № 8. — С. 105.

²⁸⁷ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 247.

²⁸⁸ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 247.

Безперечно, з таким твердженням, зважаючи хоч би на методи ведення Іваном Брюховецьким боротьби за гетьманську булаву, важко не погодитися. Водночас, поза всяким сумнівом, є сенс й у міркуваннях Віктора Романовського, котрий стверджував, що єпископ Мефодій у даному випадку виступав не стільки як особистий опонент Івана Брюховецького в боротьбі за пальму першості на Лівобережжі та в стосунках з Москвою, скільки як представник (а на наш погляд — тогочасний безперечний лідер) певних політичних сил, опозиційно налаштованих щодо ідеї міцної гетьманської влади та визнання за козацькою старшиною ролі нової соціально-політичної еліти краю²⁸⁹.

І на тлі таких аргументів важко прийняти погляд сучасної російської дослідниці Тетяни Яковлевої, котра відверто спрощено трактує зародження конфлікту цих двох, найбільш впливових на той час на Лівобережжі фігур, а саме — лише як прояв страху гетьмана в умовах наростання загрози війни з Річчю Посполитою: «Але ще важливішим є те, що перед лицем реальної військової загрози Брюховецький починає обвинувачувати в зраді навіть своїх найближчих соратників — а саме Мефодія (!)»²⁹⁰.

Як побачимо далі з аналізу джерел, генезис та динаміка розвитку конфлікту була зовсім іншою, аніж про це говорить Яковлева, й військова загроза тут ні до чого.

²⁸⁹ Романовський В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. — Ставрополь, 1967.

²⁹⁰ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди... — С. 351.

Варто зауважити, що воєвода Хлопов, почувши з уст новообраного гетьмана інформацію, прямо таки, сенсаційного змісту, навіть не наважився її доповідати в Москву, де місцеблюститель користувався необмеженою довірою. Щоправда, це не звело справу компрометації єпископа Мефодія нанівець.

У другій половині вересня 1663 р. Іван Брюховецький відправляє до Москви генерального обозного Івана Цесарського та київського полковника Василя Дворецького, доручивши їм допровадити козацьких старшин та ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського, які визнали себе винними у співпраці зі «зрадником» Якимом Сомком²⁹¹. Одночасно гетьман зобов'язує послів під час переговорів з начальником Малоросійського приказу боярином П.М. Салтиковим поставити питання про призначення київським митрополитом московського церковного ієрарха²⁹².

Більше того, вони мали рекомендувати керівництву російського зовнішньополітичного відомства не відпускати з «білокамінної» дітей нинішнього місцеблюстителя, оскільки він має намір одружити сина Луку на полячці, аби отримати багатий посаг (старший син єпископа Мефодія, Лука, перебував у Москві ще з 1659 р., а молодший — Костянтин переправлений батьком до «білокам'яної» на навчання влітку 1663 р.). Крім того, послі повинні були акцентувати увагу уряду Олексія Михайловича на користолобстві єпископа Мефодія; привласнені ним коштів, виділених царем на ремонт Софій-

²⁹¹ Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 939.

²⁹² *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 248.

ського собору в Києві; намаганні вплинути на пом'якшенні вироку Якиму Сомкові та Василю Золотаренкові, від яких йому нібито було обіцяно щедрю грошову винагороду²⁹³.

Через Івана Цесарського та Василя Дворецького гетьман інформував московські офіційні кола й про те, що напередодні Ніжинської ради місцеблюститель нібито вимагав від нього, аби він подарував йому табун коней чи одружився на його доньці, а «за це єпископ учинить його на раді повним гетьманом, а самому єпископу бути б київським митрополитом»²⁹⁴.

Цікаво, що сам єпископ Мефодій у цей час усіяко підтримував гетьмана, переконував оточення Олексія Михайловича в тому, що Іван Брюховецький безперечно великому государю є вірним. Так, у відправленому 12 жовтня з Києва, з монастиря святої Софії, на ім'я царя листі владика, перебуваючи під враженням новин про прибуття короля до Білої Церкви та приготувань до подальшого просування на Схід, прохав про «прибавку своїх великого государя ратных людей» до Києва, оскільки «в Киеве... малоллюдно, а город болший, и другой городок на Печерской горе», водночас клопотався, аби війська на допомогу прийшли й гетьману, «чтоб и он мел с ким стояти против твоих великого государя недругов и неприятелей; а гетман, великий государь, Иван Брюховецкий тоби великому государю от всего сердца верно служит и служити хочет»²⁹⁵.

²⁹³ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 249–250.

²⁹⁴ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 250.

²⁹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 184.

Доволі позитивно відгукувався у цей час про козацького зверхника Лівобережжя й інший представник київського духовенства — «бывшой старец Киевопечерскаго монастыря Иларион Добродеяшко»²⁹⁶. Звертаючись до Олексія Михайловича з проханням про матеріальну допомогу на відбудову святої Софії «до первой своей красоты» та мимохідь змальовуючи високим стилем поточну політичну ситуацію в Україні, на яку «гордостию... король полский наступает, и татары с ним уж на нас тетивою луг (лук?) натягнут...», старець водночас акцентував увагу й на тому, що государ має в Україні «двух крепких, а неприятелем добре страшних: его милости пана Брюховецкого, гетмана Войска Запорожского, а другого его милости господина нашего воеводу киевского Ивана Ивановича...»²⁹⁷.

Розпочавши — поки що приховану — боротьбу проти єпископа Мефодія та демонструючи всіма своїми діями намір зміцнювати гетьманську владу, гетьман Брюховецький уповноважив своїх представників повідомити в Малоросійському приказі про наміри взимку самому приїхати в Москву, аби «бачити пресвітлі очі великого государя та бити чолом государю, щоб йому одружитися

²⁹⁶ В публіцистичній літературі на історичну тематику серед іншого можна зустріти закиди на адресу Брюховецького щодо тієї принизливої форми само ідентифікації, яку він уживав в листах до государя: «нижайший подножек царской милости». Наскільки поширеною стає на початку 1660-х років саме така вербальна форма вираження лояльності по відношенню до царської особи видно і з цитованого листа, якого киевопечерський старець підписав не інакше як «Вашей царской милости, государя моего милостивого, наинижайший подножек Гилярион Добродеяшек, негодной богомолце печерской». — Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 184.

²⁹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 183.

на Москві, а взяти б за себе московського народу вдову, собі рівню, тому що він уже є лисим»²⁹⁸.

Потреба «бачити царські очі», як неодноразово вже наголошувалось, прямо впливала з букви закону — а саме з тексту «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. А ось заява щодо намірів одружитися на Москві вказувала, що запас креативу Івана Брюховецького у взаєминах з царською владою не вичерпався обіцянками з минулих років щодо передачі гетьманської булави царському окольничому, обмеження влади козацької старшини над некозацьким населенням міст тощо. Гетьман і надалі демонстрував неабияку винахідливість у вишукуванні неординарних шляхів в когорті вірних царських слуг. Але чи задумувався він над тим, що колись таки доведеться виконувати свої обіцянки? Це питання поки що залишалося відкритим.

²⁹⁸ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 250.

Глава 13.

Тривоги гетьмана в переддень війни з Річчю Посполитою 1663–1664 років

Допоки на Лівобережжі лунали останні акорди п'єси з назвою «Вибори гетьмана», на правому березі Дніпра завершувалась підготовка до широкомасштабного воєнного вторгнення на «Задніпров'я». Чому широкомасштабного? Тому що на відміну від попередніх років, коли Дніпро форсували переважно по декілька правобережних козацьких полків, поміч яким надавали відділи татар і, в окремих випадках, одна-дві коронні хоругви, цього разу очолити похід лаштувався особисто Ян II Казимир, а зібрати під свої знамена король мав намір всі наявні на той час у Речі Посполитої сили — і коронні війська, і литовські хоругви, і козацькі полки правобережного гетьмана Тетері, та вже звично вкотре скористатись військовою допомогою Орди.

Чи не була, бува, виправа спровокована результатами «чорнорадівської» політики Брюховецького та його мос-

ковських покровителів? Російська дослідниця Тетяна Яковлева вважає, що так воно й було — «обрання Брюховецького об'єктивно підштовхнуло поляків до дії»²⁹⁹.

Але, здається, набагато більше резонів у тих дослідників, котрі не вбачають тут ніякого прямого причинно-наслідкового зв'язку. Похід задумувався оточенням короля, як це не дивно б звучало, як спроба... заспокоєння Речі Посполитої, що перед тим опинилася на самому краю прірви небаченого раніше громадянського протистояння в середовищі самої еліти держави. «Рокош Любомирського» — а саме про нього йде мова — сколихнув устої держави, серйозно підважив позиції королівської влади. Отож апологети останньої і не вигадали нічого ліпшого, як спробувати однією переможною війною на Сході вирішити всі наявні проблеми та перекреслити всі ті негаразди, що впали на вітчизну в останні роки та навіть десятиліття. Зважаючи, що саме у війську польний гетьман Єжи Любомирський мав неабияку підтримку, яку він міг у будь-який момент конвертувати в новий потужний виступ проти короля, військово це необхідно було в найкоротші терміни вивести з теренів власної держави.

Цього разу кінцевим пунктом призначення для королівського походу на Схід була визначена не Україна, а Москва. Саме в царській столиці або на підступах до неї король мав намір прийняти капітуляцію російської сторони. Звичайно ж, доля українських земель, зокрема Лівобережжя, мала також вирішитися в результаті цієї війни. А ще Лівобережжя мусило прийняти на себе тягар

²⁹⁹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди... — С. 341.

розгортання театру польсько-російського воєнного протистояння.

Щоправда, в польській історіографії не спостерігається однастайності в оцінці стратегічних і тактичних пріоритетів кампанії 1663–1664 років. Так, відомий польський історик Адам Керстен стверджує, що в первісному плані ведення війни, розробленому в оточені короля, оговорювалось, що терени Лівобережжя коронні війська мали пройти швидким маршем, без втягування у серйозні протиборства. І де тільки це було можливо, варто було уникати затримки руху та втрати живої сили і боєприпасів. Як тільки б якась фортеця починала чинити спротив королівським військам, ті мали її минати і рухатися далі — на Москву. Литовська ж армія мала поєднатися з силами короля вже на теренах Російської держави³⁰⁰.

А ось інший, не менш авторитетний дослідник, Збігнев Вуйцик вважає, що з військової точки зору метою походу королівського походу було опанування Задніпрянською Україною, а вже по тому — марш в глиб Московського царства³⁰¹. На думку ж Керстена, опанувати Лівобережжя були покликані не головні сили королівської армії, а виряджені для цього кількатисячні відділи під команду Яна Собеського та залишені на Київщині хоругви полковника Себастьяна Маховського.

Не має єдності й у питанні щодо оцінки слушності обраного для виступу в похід часу. Збігнев Вуйцик вважає, що з виступом Ян II Казимир дещо поспішив. Для

³⁰⁰ Таку думку зокрема відстоює Адам Керстен — див.: *Kersten A. Stefan Czarniecki. 1599–1665.* — Lublin, 2006. — S. 571–573.

³⁰¹ *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku i ego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 140.

забезпечення сприятливих умов для розвитку виправи варто було перед тим заспокоїти Правобережжя³⁰². Натомість Адам Керстен переконаний, що затримка з виступом могла дуже дорого коштувати королю. На короткий час для Речі Посполитої ситуація склалася до певної міри сприятливо й втрачати цей шанс, не спробувавши реалізувати хоча й доволі ризикований, але такий амбітний план, не можна було. Адже подальший розвій визвольного руху на Правобережжі, цілком реальне зміцнення за допомоги Росії позицій Брюховецького та його цілком можливе подолання спротиву Павла Тетері взагалі б унеможливили реалізацію планів короля. А так шанси на успіх існували. Питання полягало лише в тому, наскільки вміло ними скористається польська сторона³⁰³.

5 серпня 1663 р. у Львові Ян II Казимир проголосив початок походу супроти Московської держави, покликаного, як було сказано в королівському універсалі, вирвати з московських рук Україну — «цю зіницю ока Польської Корони». І вже наступного дня 34–35-тисячна (разом з військовими слугами) армія виступила в похід³⁰⁴.

Для того, аби якнайшвидше висунутися на кордони Російської держави, на час маршу коронну армію було розділено на декілька частин. Отож наприкінці липня — початку серпня з-під Львова та Бродів в Україну вирушили корпуси під команду коронних регіментарів Стефана Чарнецького, Яна Собеського та Станіслава Яблоновського. Четверта група — частина піхоти та ко-

³⁰² *Wójcik Z.* Traktat Andrusowskij 1667 roku i ego geneza... — S. 140.

³⁰³ Див.: *Kersten A.* Stefan Czarniecki... — S. 572.

³⁰⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 262.

ронна артилерія — рухалась під безпосередньою зверхністю Яна II Казимира. Окремі корпуси мали поєднатися в районі Шаргорода на Поділлі, а всі королівські сили планували сполучити вже на Київщині, під Білою Церквою. Корпус під орудою короля мав рухатись до місця збору через Меджибіж, Вінницю, Борщагівку й Володарку, інший — через Заслав, Сиділков, Полонне, Любар, Чуднів і Паволоч, ще інший — через Корець, Звягель, Коростишів³⁰⁵. На збір до Білої Церкви мали прибути також Ян Собеський та правобережний гетьман Павло Тетеря. Очікував король і на прибуття з Ордою кримського хана.

Марш королівського війська правобережними теренами протікав доволі швидко. Десь у середині вересня джерела фіксують перебування короля в Шаргороді, наприкінці місяця — в Брацлаві, а 8 жовтня — вже в Білій Церкві. 13 жовтня відбулася воєнна рада. Її учасники відхилили пропозицію Стефана Чарнецького завдати удару по Києву, а вирішили йти на Лівобережжя. При цьому вони дослухались до пропозицій гетьмана Тетері й ухвалили рішення головним силам на чолі з королем Дніпро форсувати трохи нижче Києва, в районі Ржищева, аби потім рухатись на Бориспіль, а далі вздовж Десни до Остра.

У складі головної королівської армії, що нараховувала до двадцяти тисяч коронних жовнірів, було також долучено дванадцятитисячний козацький корпус під командою наказного гетьмана Івана Богуна та близько чотирьох тисяч татар під орудою нурадин-султана Мегмед Геря³⁰⁶. Для забезпечення тилів і гарантування спокою

³⁰⁵ Kersten A. Stefan Czarniecki... — S. 572–573.

³⁰⁶ Kersten A. Stefan Czarniecki... — S. 576.

на Правобережжі було залишено полковника Себастьяна Маховського, а також козаків Чигиринського, Канівського, Київського і Брацлавського полків.

Ще одна група військ під командою коронного хорунжого Яна Собеського (близько чотирьох тисяч жовнірів) та приданих йому трьох козацьких полків на чолі з правобережним гетьманом Павлом Тетерею і частиною татар Сефер Герея, переправившись на лівий берег Дніпра, спрямовувалась в південні полки Лівобережжя, аби повернути тамтешній люд під владу короля та гарантувати в такий спосіб від несподіваного нападу тили головних королівських сил.

На 13 грудня було назначено дату наступної військової ради (вже за участю литовського командування), на якій мали ухвалити план вторгнення в межі Російської держави.

Виступаючи на Лівобережжя, Ян II Казимир видав королівський універсал до української шляхти, наказуючи їй якомога лагідніше ставитись до своїх підданих і козаків, що на той час мешкали в їхніх маєтностях³⁰⁷. І як видно з листування гетьмана Брюховецького з воєводою Ромодановським, у середині — другій половині жовтня королівські універсали активно поширювались лівобережними теренами³⁰⁸.

На підвладній цареві частині України вже перші погрозки про наміри Яна II Казимира йти війною супроти царя та його лівобережних підданих викликали неабиякий переполох. Так, 12 жовтня з Києва до Москви одночасно відписались «бывшой старец Киевопечерскаго монастыря Иларион Добродеяшко» та місцєблюститель

³⁰⁷ Kersten A. Stefan Czarniecki... — S. 576.

³⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 188.

єпископ Мефодій. І як один, так і другий найперше просили про допомогу в обороні Києва та Лівобережжя. Печерський старець, ведучи мову про те, як король «гордостію наступає», а татари «уж на нас тетивою лук натягнут», патетично закликав Олексія Михайловича: «Для Бога, не отступай нас, ваша царская милость, государ наш милостивый! Так в скором часе плоть от плоти твоя и кость от кости твоя естмы, кров братии нашей и сечь на неприятель из рук вашей царской милости выглядит; для Бога, изволь давати помощь»³⁰⁹.

Єпископ Мефодій натомість був менш екзальтований у своїй риторичі, а прохання його виглядали більш прагматично. Зокрема він, інформуючи царя про прихід короля до Білої Церкви 8 жовтня, побивався з приводу того, що остання лише на віддалі бо верств від Києва, а чи захоче він вести війська під Київ, а вже по тому йти на Лівобережжя, і чи поведе він армію особисто, чи передасть командування комусь іншому — не відомо. У будь-якому разі, зауважував владика, у Києві малолюдно, а місто велике, отож конче потрібно було негайно прислати до міста царських ратників, з якими можна було «против короля стати». Водночас єпископ Мефодій просив терміново надати допомогу й гетьману Брюховецького, заодно запевнюючи російську сторону в тому, що останній цареві беззастережно вірний і служить йому чесно. Вмовляючи царя надіслати допомогу в Україну, місцеблудститель переконував його в тому, що «Киев, Чернигов и вся Украина тебе великому государю велми надобны, бо за Киевом и за сими черкасскими городами твое великого государя Российское государство, як за

³⁰⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 184.

стеною тердою стоит и стояти будет, а уховай бы Боже уступити Киев и инших черкасских городов, то король и ляхи и далее бы схотели». Конкретно ж місцеблюститель просив прислати до Новгород-Сіверського хоч би триста ратників і ними «верхний город осадити, что всему Северу будет крепость и волный путь с Брянска до Киева будет чист». Бідкався єпископ і про зміцнення Переяслава. Щоправда, в цьому разі йшлося не про присилку нових військ, а лише про певні політичні рішення — відкликання з міста воеводи князя Василя Богдановича Волконського, котрий є «велми человек упрям», і через це може статися між ним і гетьманом «якая поруха»³¹⁰.

Коли вперше інформація про наближення короля на чолі військ до кордонів Лівобережного Гетьманату лягла на стіл Брюховецькому достеменно не відомо. Десь на початку другої половини жовтня гетьман пише до князя Ромодановського лист (у Белгороді його отримали 21 жовтня), сповіщаючи про те, що «король полской подлинно пришол под Белою Церковь октября в 8 день» та закликаючи воеводу до якнайшвидшого виконання царського наказу щодо приведення на Лівобережжя ратних людей «на вспоможенье». У відповідь Ромодановський оповіщав гетьмана, що передовий загін під командою стольника і воеводи Петра Дмитровича Скуратова він уже вислав з Белгороду йому на допомогу ще 13 жовтня³¹¹. Але чи стала відправка Скуратова відповіддю на наближення королівської армії, чи планувалась у контексті зміцнення воєнної присутності царя на Кременчуччині — сказати важко.

³¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 184–185.

³¹¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 188.

Сам же Брюховецький, як уже згадувалось раніше, під враженням новин, що надійшли з Білої Церкви, вивів війська з Кременчука до Гадяча та надав їм двотижневу відпустку. Над Лівобережжям нависла загроза небаченого раніше ворожого вторгнення із Заходу й до цього потрібно було хоч якось підготуватись.

У контексті цієї підготовки гетьман, як бачимо, найперше апелює до князя Ромодановського — царського воеводи в прикордонному з Україною Белгороді, що мав під рукою найбільше війська. Утім царський окольничий і воевода не вельми поспішав на допомогу Брюховецькому, демонструючи, прямо таки, олімпійський спокій. На словах у відправленому Брюховецькому вже 22 жовтня листі воевода не скупився на люб'язні вирази щодо «приятельской дружбы и любви», але на ділі в допомозі гетьману відмовив, заявивши, що по мимо вже вирядженого в Україну загону стольника Скуратова диспонувати якимись іншими силами він не може, оскільки розпустив війська на місяць по домівкам. Наразі він уже розіслав гінців в усі міста, наказавши ратникам збиратися до Белгорода і тепер «как ратные люди сберутца и указ о походе к нам в Белгород от великого государя нашего... будет, и мы к тебе на вспоможение пойдём тотчас»³¹².

Аби пришвидшити мобілізаційні процеси, Брюховецький, щойно повернувшись із Кременчука до Гадяча, 30 жовтня відписується до царя, емоційно описуючи свою стурбованість підготовкою Річчю Посполитою нової війни та закликаючи царя негайно надати Україні допомогу. Зокрема гетьман демонстрував неабияку обіз-

³¹² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 188.

наність з тонкощами ідеологічного обґрунтування царських претензій на Україну. Так, інформуючи про те, що король прийшов в Україну, зауважував при цьому: «умыслив и постановивши скони вечную вашу царского пресветлого величества отчину Киев со всеми здешними городами от высодержавные вашего царского пресветлого величества отторгнути»³¹³.

Декларуючи ж власну готовність спільно з царським стольником і воеводою Хлоповим захищати царську «отчину», повідомляв, що «все полки против неприятеля соединяю и собираю, а сам Бога всеильного помощью и праведными вашего царского пресветлого величества молитвами вооружившись, иду вместе с вашим царского пресветлого величества стольником и воеводою с Кирилом Осиповичем Хлопово и с ратными людьми, при нем будущими». Водночас він тонко зауважував безпорадність свого становища: «Одно чтоб высоким своим разумом и премудрым умом вы великий государь... изволте рассмотреть, что нам верным вашего царского пресветлого величества холопям с теми малыми войска, при нас будущими, на ляцкие, татарские и изменничьи войска идти опасно»³¹⁴. Отож Брюховецький прохав про негайну відправку в Україну додаткових сил.

При цьому лівобережний гетьман несподівано різко охарактеризував перед царем поведінку белгородського воеводи стольника Григорія Григоровича Ромодановського. За словами Брюховецького, князь «частокротных вашего царского пресветлого величества указов к нему окольничему посланных не исполняет и с войском на оборону Малороссийских городов не идет». Гетьман

³¹³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 190.

³¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 190.

дивувався з того, що в той час, як король свої війська переправляє через Дніпро на Лівобережжя і потрібно негайно збирати власні війська на опір ворогу, воевода своє військо розпустив по домівкам. Аби протистояти наступу ворога, масштаби якого, за словами Брюховецького, перевершили всі попередні, які лише бачило Задніпров'я, він просив царя надіслати указ і окольничому Ромодановському, і боярину Петру Васильовичу Шереметеву, аби вони йшли на об'єднання з його військами і «сопча против короля полского и против войск при нем будущих идти». Брюховецький просив також про закликання царською владою на Лівобережжя калмиків, аби вони протистояли передовсім силам кримського хана, котрий, за інформацією гетьмана, збирався особисто прийти на допомогу Яну II Казимиру. Але наголос робився вже ж на прискоренні мобілізаційних заходів Ромодановським, котрий через гінця нібито сповістив Брюховецького, що виступить в Україну вже після того, як до нього прийдуть загоны калмик, «тем самым в дальнюю протяжку поход свой он околничей откладывает, а неприятель тем временем, не слыша о силах, против себе идущих, во отчине вашего царского пресветлого величества распространяется и города прелщать будет»³¹⁵.

Гетьманський лист у Москві отримали 11 листопада. Наступного дня в Приказі Малої Росії позицію Брюховецького виклали й гетьманські послы — Цесарський і Дворецький³¹⁶. Щоправда, в надісланій їм інструкції, Брюховецький у випадку з трактуванням вчинків Ромодановського ще більше згущував фарби. Так, він навіть натякав на зрадливі наміри белгородського воеводи: «то

³¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 190–191.

³¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 191–193.

дивно, что князь Ромодановский, будто сведясь с неприятели, войско свое распустил» (що цікаво, кожному з послів гетьман надіслав окремих лист, зміст яких буквально слово в слово повторювався)³¹⁷.

А вкладені до листів приписки («да в том же листе положено писмо») по суті взагалі були присвячені винятково тому, аби дискредитувати белгородського воеводу перед царем. Так, зокрема, гетьман недвозначно зауважував: «Имею не помалу тому дивитися такому радению князя Ромодановского, который совокупивши войско, все лето стоял на Белгороде, а никуда не хотел идти и за пять верств; что не одних указ имел от великого государя нашего от его царского пресветлого величества, чтоб шол ко мне на помощь, в чем и ко мне негодному холопу своему его царское пресветлое величество в грамотах своих давал ведомость; во всю осень держал войско, до которого времени ему не дано вести о приходе королевском на Украину, а как подлинно услышал приход, тотчас врознь все войско по домам распустил». Бажаючи ще більше посилити емоційний вплив своїх обвинувачень щодо службових «нерадивств» князя Ромодановського, Брюховецький висловлював у приписці і вкрай сміливе припущення щодо мотивів такої, на його погляд, дивної поведінки опонента: «Не ведаю, не пришол ли какой лист от брата его к нему от Выговского...», натякаючи тим самим на перебуванні в полоні рідного брата белгородського воеводи, яким міг стати знаряддям тиску на царського окольничого³¹⁸.

Судячи з записів «Малоросійських справ» за 1663 р., зміст гетьманських обвинувачень князя Ромодановсько-

³¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 192.

³¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 192–193.

го, викладений у переданих до Москви листах, в Малоросійському приказі таки було оприлюднено. Реакція царя на них, на жаль, не відома. Єдине, що можна з певністю стверджувати так це те, що князя Ромодановського не настигла участь переяславського воеводи князя Волконського. На відміну від останнього Ромодановського за доносом Брюховецького з Белгорода відкликано не було, більше того — за деякий час побачимо його на чолі військ, які будуть спільно з полками лівобережного гетьмана прикривати південно-західні кордони Російської держави.

Звичайно ж, гетьман Брюховецький, вже 30 жовтня сповіщаючи царя про те, що він разом з Хлоповим йде навперейми ворогу, дуже погарячував, видаючи бажане за дійсне³¹⁹. Прибувши до Гадяча, як пам'ятаємо, регіментар розпустив полки на два тижні, але чи вдалося йому за два тижні їх зібрати знову — це вже велике питання.

Принаймні з інформації царського воеводи стольника К.О. Хлопова, котрий в цей час постійно перебував при гетьманській персоні, картина мобілізаційної готовності Війська Запорозького під булавою гетьмана Брюховецького вимальовується зовсім невтішна: «при гетмане де войска в сборе ничего нет, и рад бы он собратся, да казаки его не слушают, не собираютца ни где, и для де того гетман к Нежину, и к Переяславлю, и к Киеву за безлюдством итить не хочет, а хочет быть в городех в осаде до приходу великого государя многих ратных людей»³²⁰.

³¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 188.

³²⁰ Книги разрядных, по официальным оных спискам. — Т. 2. — Стлб. 959.

Нестабільність становища Івана Брюховецького посилювало й те, що, за спостереженнями стольника, «много де черкас [...] хитаютьця»³²¹. Свідчення місцєблюститєля Київської митрополії також потвєрджують цю інформацію: він повїдомляв представників уряду Олексія Михайловича, що «малоросійські житєлі хиткі і непостійні, і вірити їм не можна; під час неприятельського наступу чекають від них усього дурного»³²². Аналогічні думки висловлювали й глухівські «лутчі люди козаки»: городовий отаман Роман Михайлів, війт Федір Яковлів, колишній сотник Пилип Уманець і колишній отаман Марко Кімбаров. Вони також переконували московських дяків, що «черкасом ні кому вірити не можна, люди непостійні і некрїпкі і супроти неприятеля довго і надійно стояти не будуть»³²³.

Як злу іронію долі можна сприйняти той факт, що вже в умовах розгортання наступу королівської армії на Лівобережжі, під час облоги коронними хоругвами Глухова, саме згадані вище глухівські «лутчі люди козаки», очолювані Василем Уманцем (чи бува не близьким родичем колишнього сотника Пилипа Уманця?), будуть в числі тих самих «людей непостійних і некрїпких... супроти неприятеля», котрі візьмуть під варту начальника глухівського оборони київського полковника Василя Дворецького та намагатимуться відкрити перед нападниками міську браму, ніби спеціально підтвєрджуючи власну

³²¹ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 959.

³²² Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 943–944.

³²³ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 944–945.

правоту, висловлену в розмові з царськими послами кількома місяцями раніше...

І дійсно, ймовірно, відсутність серйозної військової допомоги з боку Москви, в поєднанні з кількітніми внутрішніми чварами всередині лівобережного козацтва, породжували серед населення панічні настрої. Зокрема, російський лазутчик С. Носов, відправлений воєводою К.О. Хлоповим до Чернігова «для вестей», доповідав, що по всіх містах, якими він їхав з Чернігова до Гадяча, мешканці говорять не криючись, як тільки король з військом, переправившись на цей бік Дніпра, прийде в черкаські міста, то вони з містами королю хочуть покортися, тому що великого государя ратних людей великих полків ніде вони не бачать, оберігати їх нікому³²⁴.

Усе вказує на те, що панічні настрої на середину осені 1663 р. оволоділи і самим гетьманом Брюховецьким, котрий у конфіденційній розмові зі стольником Хлоповим бідкався про те, аби йому свої скарби, коней і худобу відіслати до Путивля — «а в черкаских де городех скарбу его и лошадям и животине для злых умыслов малороссийских жителей, чтоб которого города полскому королю не сдали, быть не мочно»³²⁵. Путивль ж, як пам'ятаємо, на той час входив уже до складу Російської держави.

Найбільше, на що спромігся за таких умов лівобережний гетьман, так це видати 31 жовтня 1663 р. з Гадяча універсал до «всієї старшини і черні, братії нашої милої, лицарського і посполитого люду, що живе у містах і селах

³²⁴ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 960.

³²⁵ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 959.

по той бік Дніпра», закликавши їх «як єдиновірну і єдиноутробну братію... вигодувану правовірними персами тієї ж святої Східної Церкви, матері нашої, від Бога побажавши братського з'єднання...»³²⁶.

Причому, хоч універсал і був адресований до «всієї старшини і черні», насправді ж Брюховецький апелював передовсім саме до черні з правого берега Дніпра, намагаючись розіграти карту соціальних протиріч у середовищі православного правобережного люду та закликаючи чернь не виконувати наказів їхніх «кровопивців старших». Зокрема гетьман наголошував на такому: «Бачимо ми те добре і ясно чуємо, що ви братія наша мила, чернь, на нас своїх рук піднімати не хочете, і не прагнете невинну братерську кров пити, але що до цієї внутрішньої війни вас примушують ваші кровопивці старші, які замисливши вольності козацькі знищити заради свого панства і шляхетства, короля ляхів і поганців татар затягнули, щоб Україну лядською і татарською шаблею викоренити, і як по цей, так і по той бік Дніпра, російську землю спустошити, і замість хвали Божої в церквах Божих, устами правовірних християн проголошеної, спустошені простори для диких тварин та рикаючих звірів залишити...»³²⁷.

Змалювавши ось такі, апокаліптичні, картини можливого занепаду краю в результаті закликання поляків і татар на війну на «російську (!) землю», Брюховецький просив правобережців відступитись і «від поганців, і від ляхів, які б були б раді, щоб жодного на світі русина і

³²⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 307–309.

³²⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 307.

козака не було» та спільно з ним, «озброївшись Богом і його святою правдою, при військах від православного дідичного російського монарха, від його царської пресвітлої величності, пана нашого милостивого, нам на допомогу відправленим...» виступати³²⁸.

Цікаво, що риторично запитуючи правобережців, за кого ті воюють — «за поганина проти християнина воюєте... за поганську і за лядську віру померти безвинно хочете», гетьман жодним чином не впадав у сум'яття від того, що кількома рядками перед тим, змальовуючи потужність відправлених їм на допомогу «милостивим паном» військ, захоплено говорив не лише про царських ратників на чолі з князем Ромодановським, але й про вояків «при калмицьких тайшах», зрозуміло, вже не акцентуючи увагу на їхній конфесійній належності³²⁹.

Показовим є й те, що універсал було видано польською мовою, але датовано старим стилем, за юліанським календарем³³⁰, і це мало бути ще одним маркером вірності Брюховецького православній Церкві.

Тим часом, поки Брюховецький вправлявся в епістолярному жанрі, в Москві про воєнні приготування Речі Посполитої, вочевидь, в цей час було вже добре відомо. Утім у відправленій гетьману 4 листопада 1663 р. царській «похвальній» грамоті з приводу здобуття Кременчука про цілком можливий похід Яна II Казимира на лівобережні терени не сказано ні слова. Лише як певне опосеред-

³²⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 308.

³²⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 309.

³³⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 309.

коване свідчення тієї тривоги, що запанувала з цього приводу в Москві, та, відповідно, прагнення зміцнити позиції Брюховецького на Лівобережжі, можна сприймати оприлюднену в грамоті інформацію про негайний відпуск з Москви на батьківщину гетьманських послів генерального обозного Івана Цесарського і полковника Василя Дворецького, а також про відкликання з Переяслава стольника і воеводи князя Василя Богдановича Волконського, котрий «досады и частые пакости тебе (гетману) чинит и в ваш гетманский уряд вступається и иные многие неисправы чинит». Як на джерело інформації про ці самі «досады», «частые пакости» і «неисправы» у грамоті вказувався сам гетьман Брюховецький³³¹, але, як пам'ятаємо, буквально напередодні прохання щодо відкликання з України воеводи князя Василя Богдановича Волконського — аби не сталася між ним і гетьманом «якая поруха» — прохав царя й єпископ Мефодій³³².

Демонструючи свою добру волю у справі заспокоєння Лівобережжя та зміцнення гетьманської влади, Олексій Михайлович не лише розпорядився відкликати князя Волконського з Переяслава, призначивши (щоправда, лише тимчасово — «до указу») на його місце стольника Кирила Осиповича Хлопова, котрий перед цим продемонстрував своє вміння співпрацювати з гетьманом, але й розпорядився провести розслідування службових зловживань колишнього переяславського воеводи³³³.

Ніяких інших вагомих кроків щодо зміцнення обороноздатності лівобережного краю здійснено не було.

³³¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 189.

³³² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 184–185.

³³³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 189.

Дивно, але в умовах розгортання походу Яна II Казимира на Схід у стані повної воєнної безпорадності перебував не лише один белгородський воєвода. Коли на початку листопада думний дяк Д.М. Башмаков, котрий за дорученням государя прямував з дипломатичною місією в Україну, попросив у путивльського воєводи окольного Федора Бутурліна солдатів для супроводу посольства, той йому в цьому відмовив, мотивуючи своє рішення тим, що в нього попросту немає в достатній кількості ратних людей. І якщо, борони Боже, королівська армія підійде під Путивль, то йому й в облозі «сидеть не с кем, людей де в Путивле с ними ныне отставных детей боярских и недорослей толко двадцать человек, казаков с двадцать с пять человек, салдатов восемьдесят человек, стрелцов с четьреста человек, и то старые и увечные недоросли... и теми де людми осады не удержать»³³⁴. Отож і довелось Башмакову прямувати до Севська, аби хоч там спробувати добути необхідний за таких умов супровід.

³³⁴ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 961.

Глава 14.

Батуринський іспит: «задовільно», але з небезпечними прецедентами на майбутнє

Івану Брюховецькому перед тим, як їхати до царської столиці «бачити ясні царські очі», необхідно було спробувати випробувати долю в протиборстві з військами польського королі та правобережного гетьмана. А ще перед тим — з честю витримати іспит на політичну зрілість на переговорах з уповноваженими царя, вирядженими в Україну наприкінці літа 1663 р.

Останні були відряджені з Москви до України наприкінці серпня 1663 р. не для чого іншого, як для завершення процедури гетьманського обрання — оформлення правових аспектів російсько-українських взаємин у гетьманування Брюховецького. Адже, зважаючи на той стан соціальної деструкції, що запанував на Лівобережжі у

червні 1663 р., Д.С. Велико-Гагіну виконати повною мірою покладене на нього завдання та провести гетьманські вибори в повній відповідності з духом і буквою попередніх російсько-українських договорів, зокрема й Нових статей Юрія Хмельницького 1659 р., не пощастило. Так, пройшло гетьманське обрання за «скороченою програмою» й Івану Брюховецькому було вручено символи гетьманської влади (як відзначалося раніше — «тимчасові», відібрані в Якіма Сомка, а не привезені з царської столиці) відразу ж після проголошення його гетьманом і принесення ним у кафедральному соборі Ніжина присяги на вірність Олексію Михайловичу, а не після того, як він відвідає Москву та не предстане перед царем — як того вимагали умови угоди 1659 р. Не було укладеного новообраним регіментарем і нової угоди з царськими представниками. Як візит до Москви, так і укладення нових гетьманських статей мало відбутися вже згодом.

І якщо перший гетьманський візит до «білокам'яної» затримувався на невизначений строк, то юридичне формалізування нової якості взаємин Гетьманату з правлячою в Російській державі династією Романових (а ця нова якість, як пам'ятаємо, була альфою й омегою виборчих обіцянок кандидата на гетьманство Івана Брюховецького) мало відбутися вже восени 1663 р. в ході посольства в Україну дяків Приказу таємних справ Дементія Миновича Башмакова та Євстрата Фролова³³⁵.

І що цікаво, прямуючи в Україну, посольство Башмакова і Фролова 24 вересня 1663 р. в Севську зустрівся з Д.С. Велико-Гагіним (царський окольничий, вочевидь, не

³³⁵ Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — С. 393.

вельми поспішав до Москви, оскільки до Севська він прибув ще перед 28 липня, а, можливо, він уже приступив до виконання обов'язків полкового воєводи в Севську, на посаду якого був призначений якраз за результатами успішного виконання посольської місії в Україні). Частина супроводу Велико-Гагіна поступила в розпорядження Башмакова та Фролова і разом з ними попрямувала знову Україну (зокрема, достеменно відомо, що до складу нового царського посольства в «малоросійські городи» було включено «для служби божественного пенія» знаменського священика Іпатія, «для письма великого государя дел» двох піддячих «сезжая избы» — Лукьяна Самсонова та Микифора Лужецького, кілька дворян, двісті драгун для військового супроводу, а також декілька «мастеровых людей» — «портной мастер, сапожник, плотник, кузнец»³³⁶.

У «спадок» від Д.С. Велико-Гагіна Д.М. Башмакову та Є. Фролову перейшов також і посольський намет. Останній, що характерно, був чорного кольору. В історичній літературі зустрічається згадка про цей злочасний намет, колір якого нібито спричинив у козаків, що у другій половині червня збиралися під Ніжином на військову раду, недобрі передчуття й царський окольничий ще напередодні «Чорної ради» наказав перефарбувати намет в інший колір. Але, як видно з фінансового звіту Велико-Гагіна про його видатки під час посольської місії до України, 24 вересня 1663 р. в Севську за наказом царя він намагався передати Д.М. Башмакову та Є. Фролову «в Малороссийские городы великого государя дворцовой шатер, которой дан был окольничому... для гетманского

³³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

обранья», причому, був він «цвітом черной»³³⁷. І лише тепер «тайных дел дьяк» Башмаков попросив Велико-Гагіна «с товарищи», аби вони «тот шатер розцвелили розными цветами»³³⁸.

Аби виконати указ государя та уважити його теперішнього посла до України Башмакова, Велико-Гагін передав голові московських стрільців Матвію Шишкіну понад тридцять рублів сріблом для того, аби той розшукав серед своїх стрільців «из разных полков портных мастеров», і вже ті накупили необхідної матерії та «тот шатер подложитъ вновь лазоревою да червчатою крашенинами, полосами, и верх нацветитъ разных же цветов сукнами и кумачем червчатым»³³⁹. Стрілецький голова з належною увагою поставився до виконання цього несподіваного доручення. Більше того, вже після впорядкування посольського намету для нього виготовили й новий «чемодан в яловичьих красных кожах, потому что старого чемодана не было». Полагоджений у такий спосіб намет і футляр до нього, було передано Д.М. Башмакову та Є. Фролову, а бюджет посольства Велико-Гагіна, окрім 33 рублів 29 алтин і 2 денги, витрачених на «шатерную покупку», змалів додатково на 3 рублі і 16 алтин, сплачених на шкіру для футляру до нього, а ще на 4 рублі й 15 алтин, виділених на утримання («поденный корм») стрільців і солдатів, задіяних у лагодженні намету та пошитті футляру до нього³⁴⁰.

Відразу ж варто зауважити, що для гетьмана час для прийому посольства та демонстрації власних політичних

³³⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

³³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

³³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

³⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 180.

амбіцій, зважаючи на реальну небезпеку широкомасштабного вторгнення на Лівобережжя військ польського короля, підтримуваних козацькими полками правобережного гетьмана Тетері та татарськими ордами, був не найсприятливіший.

За таких умов, початок українсько-російських переговорів постійно відкладався і представники уряду Олексія Михайловича, які в Україну прибули зі значним запізненням (із-за осіннього бездоріжжя) лише 27 вересня 1663 р., змогли зустрітися з гетьманом аж 17 листопада.

Російський дослідник Віталій Ейнгорн вважав, що головною причиною тривалої затримки з початком перетрактацій стало свідоме саботування їх з боку лівобережного регіментаря. Однак, на наш погляд, реальна оцінка ситуації, що склалася на Лівобережжі восени 1663 р., змушує визнати правоту Віктора Романовського, котрий називав усе ж військову загрозу як головну перешкоду для початку зустрічі. І дійсно, наближення ворога до дніпровських переправ, низький рівень мобілізаційної готовності лівобережних полків, стрімке розповзання панічних настроїв серед населення та відсутність дійової військової допомоги з боку Москви — все це відсувало проблему укладення нової угоди з царем з пріоритетних позицій у діяльності гетьманського уряду. До того ж, загальна слабкість гетьманського проводу суттєво послаблювала його позиції на переговорах. Й очевидно, це належним чином усвідомлювали І. Брюховецький та його оточення.

Врешті-решт, 17 листопада в умовах мобілізаційної готовності козацьких полків Лівобережжя старшина на чолі з гетьманом прибула на зустріч з послами Олексія Михайловича до Батурина (перед тим можливими місцями проведення переговорів називалися Київ, Ніжин чи

Конотоп). З українського боку в переговорах взяли участь, крім гетьмана Івана Брюховецького, військові судді Юрій Незамай та Петро Забіла, наказний обозний Павло Животовський, військовий писар Степан Гречаний, військовий осавул Степан Афанасьєв, гарматний осавул Богдан Щербак, а також полковники Данило Пісоцький, Матвій Гвинтовка, Гнат Вербицький, Дем'ян Гуджол, Василь Шиман (Шимановський), Яків Скидан та Іван Плотник.

Шалена кампанія гетьмана по дискредитації свого суперника в боротьбі за політичну пальму першості на Лівобережжі — єпископа Мефодія сприяла тому, що Д. Башмаков і Є. Фролов не стали наполягати на обов'язковій участі місцеблюстителя Київської митрополії в переговорному процесі. Поза всяким сумнівом, це було досить важливою тактичною перемогою Івана Брюховецького. Адже, незважаючи на той факт, що інтереси єпископа Мефодія на переговорах представляла його довірена особа — ніжинський протопіп Семеон Адамович, відсутність головного прибічника ідеї негайної реалізації раніше взятих на себе Брюховецьким зобов'язань — забезпечувало гетьманському уряду хоч би якийсь простір для політичного маневрування.

Незважаючи на складність поточної ситуації та продемонстровану Брюховецьким позірну поступливість у ході передвиборних змагань, Батуринські переговори 1663 р. виявилися надзвичайно важкими для представників уряду Олексія Михайловича. Так, уже на самому їх початку, тільки-но Д. Башмаков і Є. Фролов переказали вимогу царя, аби гетьман і старшина в письмовій формі підтвердили правомочність угоди, укладеної ближнім боярином князем О.М. Трубецьким і всім Військом Запорозьким восени 1659 р. з урядом Юрія Хмельницького, як

українська сторона, вочевидь цілком несподівано для московських дипломатів, досить дружно заперечила проти цього. Як Брюховецький, так і старшина вказували на те, що наразі «їм тих всіх статей за розоренням від неприятеля в малоросійських містах і за бідність ніяким чином дотримуватися нині не можна»³⁴¹.

На репліку приказних дяків з приводу того, що гетьман Богдан Хмельницький «по тим статтям з усім Військом Запорозьким у великого государя [...] в підданстві був і служив до кончини живота свого вірно і непорушно, і ті статті утримував», козацька сторона відреагувала, продемонструвавши добру обізнаність з політичними і правовими колізіями українсько-російських взаємин, зауваживши при цьому, що по-перше, за гетьманування Богдана Хмельницького «на Малую Росію неприятелі так, як нині, не наступали [...] і малоросійські жителі в той час були в усякому спокої і в зажитках», а по-друге, «у той час статті були не такими, якими вони їм нині оголошені, багато в статтях додано і поставлено в Переяславі після зради Івашка Виговського»³⁴².

Покликавшись на той факт, що статті 1659 р. були ухвалені «зрадником Юраськом Хмельницьким з радниками своїми», котрі відзначалися «хитаннями і непостійністю», а натомість теперішнє керівництво Війська Запорозького «великому государю [...] обіцялось служити вірно і в підданстві бути на віки невідступно», українська

³⁴¹ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 983–984.

³⁴² Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 986–987.

сторона заявила, що «їм тих усіх статей нині прийняти і дотримуватися неможливо»³⁴³.

Особливо активно старшина заперечувала проти впровадження норми угоди щодо надходження зібраних з українського поспільства податків і зборів до царської скарбниці, а також роздачу козакам платні із зібраних коштів і припасів. Гостре невдоволення вищої козацької старшини Лівобережжя, як можна зробити висновок з тексту статейного списку Башмакова та Фролова, викликало положення щодо угоди 1654 р., згідно з яким керівництво фінансовою сферою Гетьманщини мало перебувати в руках міської цивільної адміністрації — війтів, бурмистрів і райців. За спостереженням московських приказних дяків, найбільш активно супроти ухвалення тих суперечливих, на думку старшини, положень виступали генеральний суддя Юрій Незамай та стародубський полковник Іван Плотник — вихідці з Правобережжя, котрі своїх дітей залишили на правому боці Дніпра, хоча, як підмітили царські послы, «можна було [...] за неприязельського приходу і задовго на цей бік Дніпра їх переправити»³⁴⁴.

Врешті-решт, під тиском російської сторони гетьман і старшина «по тих довгих розмовах і по суперечках подумавши схилилися», погодившись підписати Переяславські статті 1659 р., хоч і залишили за собою право вписати ті статті, виконання яких наразі було неможливим, аби апелювати до царя з приводу їх відміни³⁴⁵.

³⁴³ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 987.

³⁴⁴ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 990.

³⁴⁵ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 990.

Крім підтвердження правомочності Переяславських статей, на Д. Башмакова і Є. Фролова було покладено завдання обговорити з керівництвом Війська Запорозького і вирішити ще ряд проблем двосторонніх стосунків, які залишилися поза увагою укладачів угоди 1659 р. Але, перш ніж приступити до їх обговорення, приказні дяки вирішили зробити старшину більш поступливою, оголосивши монаршу волю щодо майбутнього конфіскованого й описаного майна та живності козаків, заарештованих разом з Якимом Сомком і Василем Золотаренком після Ніжинської ради. Згідно указу Олексія Михайловича, всі пожитки, переписані в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах, належало роздати новому керівництву Війська Запорозького — «по розпису за воеводськими руками», щоб те, «бачачи Його Государську превелику до себе милість [...] йому [...] і його государським дітям і спадкоємцям служили вірно»³⁴⁶.

Але, як з'ясувалося в ході переговорів, це вкрай делікатне і резонансне питання вже дебатовалося в оточенні І. Брюховецького: по ньому було ухвалено рішення, аби «ті всі животи по стародавнім їх звичаям вдовам і сиротам віддані були, тому що Яким Сомко з радниками своїми за зраду покарані смертю, а інші відвезені до царської пресвітлої величності в ув'язнення, а за одну й ту ж провину двічі не карають». Щоправда, ту частку майна репресованих опонентів, яку царські воеводи вже привезли з Ніжина та Чернігова до Батурина, гетьман «на Військо прийняв і розписатися велів прилуцькому полковнику Данилу Песоцькому»³⁴⁷.

³⁴⁶ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 991.

³⁴⁷ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 991–992, 1030.

Крім майна опонентів Брюховецького, приказні дяки передали невдовзі старшині й доволі щедре царське жалування. Так, гетьману перепало «сорок же в сто рублів, сорок же в вісімдесят рублів, два сорока по п'ятидесяти рублів», генеральній старшині — «по сороку соболів чоловікові, по п'ятдесят рублів сорок», полковникам — «по сороку соболів чоловікові, по сороку рублів сорок». Додатково, в таємниці від решти, було винагороджено генерального писаря Степана Гречаного для того, щоб він «великого государя справи, про які домовлено з гетьманом і з старшиною, підписав без відмовок і ні в чому не сперечався, — три пари соболів за п'ять рублів пара»³⁴⁸. Особливо прикметно виглядає тут таємне обдарування генерального писаря Війська Запорозького. Адже, як побачимо далі, наступні переговори гетьманського уряду з царською владою 1665 р., за результатами якого буде укладено новий — Московський — договір, Степан Гречаний політично не переживе — в результаті змови козацької старшини потрапить в царську немилість, позбудеться всіх чинів, звань і пожалувань та відбуде на доволі тривалий час на заслання до Сибіру. Тепер же бачимо генерального писаря в числі найбільш шанованих царем козацьких старшин.

Тим часом восени 1663 р., задобривши конфіскованим майном опонентів та щедрими царськими дарами керівництво Війська Запорозького, московські послы поставили питання про передачу відібраних у «зрадників» хліба на потреби російських військ, на що старшина погодилася без будь-яких заперечень³⁴⁹.

³⁴⁸ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 995.

³⁴⁹ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 998–999.

Не викликали спротиву гетьманського уряду і втручання московських послів у питання свободи торгівлі в Україні. Зокрема, Д. Башмаков і Є. Фролов поставили перед козацькою старшиною вимогу про заборону лівобережним купцям перепродувати хліб на Правобережжя — «для своєї безроздільної користі». Свою вимогу послали вмотивували тим, що, спродуючи хліб на Правобережжі, гендлярі тим самим «задніпровським зрадником і татарам чинять велику допомогу», а крім того — піднімають ціну на хліб на Лівобережній Україні (останнє було економічно не вигідно для російської армії, що проводила тут закупки продовольства для своїх залог, розміщених на Лівобережжі). В крайньому випадку, гетьман міг дозволити вивіз певної кількості хліба на «польський бік» Дніпра (де в умовах війни «нині від ляхів і від татар хліба сіяло мало»), але не лише в такий спосіб, аби тим самим схилити правобережців до підданства царю³⁵⁰.

Погодилася українська сторона і на врегулювання питання торгівельних взаємин Лівобережжя з російськими містами. Зокрема, гетьман зобов'язався заборонити українським купцям возити на продаж до російських міст вино та тютюн, і тим самим порушувати діючу на території Російської держави царську монополію.

Забігаючи трохи наперед, відзначимо, що впроваджуючи дану норму в життя, як це нерідко трапляється за таких умов, дуже швидко почали виникати й доволі курйозні випадки при її реалізації. Так, менш ніж за рік по тому, у вересні 1664 р., на адресу начальника

³⁵⁰ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 1015.

Малоросійського приказу боярина Петра Михайловича Салтикова поступив указ Олексія Михайловича з приводу справи переяславського міщанина Якова Федоровича, котрого прислав до Москви, в Приказ великого приходу, митний голова «гость» Федір Юрьєв. Разом з ним до приказу було доправлено й «выймочного в неявленых товарах табаку, в мешке запечато».

Згідно з існуючими в Російській державі порядками, за такий проступок переяславський купець мав би понести серйозне покарання прямо в Приказі великого приходу, але оскільки «по указу великого государя, Переяславля города всяких чинов люди ведомы в Приказе Малые Росіи», справу було передано на розгляд боярину Салтикову. На допиті в Приказі Малої Росії Яків Федорович показав, що до царської столиці він прибув 9 вересня у світі стародубського сотника Леонтія Ружанського «с зайцами да с харками», а ось тютюну «де он взял с собою четыре фунта про себя, а не на продажу; и как де из таможни товар его осматривали и записували для пошлин, в том же возу и абак его осматривали, потому что он не хоронил, держал про себя, а не на продажу, и указу великого государя он не ведал, что им про себя табаку не держать»³⁵¹.

Але, як відомо, незнання закону не звільняє від відповідальності в разі його порушення. Так воно сталося і з Яковом Федоровичем. У Приказі Малої Росії йому було процитовано відповідну статтю Батуринського договору 1663 р. щодо заборони «под жестоким караньем» ввозу на терени Російської держави малоросійськими жителями вина та тютюну, аби тим самим царській скарбниці

³⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 213.

«поруха не чинилась», а «меж людми никакого дурна не было». Також було згадано й про взятю гетьманом на себе обіцянку розіслати «универсалы во все города о том... с таким заказом»³⁵².

Отож, у відповідності з угодою, весь запас тютюну було конфісковано на користь царського скарбу. Інші ж товари, привезені переяславським купцем до Москви, було дозволено розпродати, сплативши за це визначені царем відповідні мита.

Тим часом на переговорах у Батурині восени 1663 р. суперечки виникли навколо вимоги офіційної Москви повернути колишнім власникам втікачів з Брянська, Рильська, Путивля, Севська та інших порубіжних з Гетьманщиною російських міст, які «розоривши поміщиків і вотчинників своїх дома і всякі пожитки, втікши, живуть у малоросійських містах і в повітах і на будах і на винницях, а інші і нині бігають, щоб їм жити у волях своїх». Гетьман Брюховецький і присутня на перемовинах старшина прохали відстрочити виконання цього наказу з тим, аби «тутешньої сторони Дніпра люди, прочувши про той договір, під час теперішнього королівського приходу, до нього, до короля, не перекинулися». Найбільше, на що готове було піти керівництво Війська Запорозького в цьому питанні, так це, згідно 16-тої статті Переяславської угоди 1659 р., видати представникам російської адміністрації «убивць, розбійників і всяких злодіїв»³⁵³.

Ще більш активну протидію козацької старшини зустріли намагання Москви закріпити спеціальною угодою зобов'язання гетьманського уряду щодо утримання влас-

³⁵² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 213–214.

³⁵³ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 1019.

ним коштом царського війська, розквартированого на Лівобережжі. Зокрема, уряд Олексія Михайловича пропонував: «давати воеводам добрі млини з декількома селами заселеними: полковникам і головам стрілецьким по млину на чоловіка в яких по два колеса; начальним людям по млину в яких по одному колесу в рік; рейтарам і драгунам і солдатам і стрільцям і всяким ратним людям усякого хліба по 4 четі чоловіку на рік в московську міру». Крім того, старшина повинна була відвести угіддя для випасу коней — на відстані 10 верст біля кожного міста, в якому знаходяться воеводи і ратні люди³⁵⁴.

Обґрунтовуючи доцільність впровадження таких нововведень, московські дипломати посилались як на гостру потребу царських ратників у продовольстві, так і на усні домовленості, нібито досягнуті в Ніжині в ході розмов новообраного гетьмана і старшини з окольничим Д.С. Велико-Гагіним.

Натомість вища козацька старшина наполягала на тому, що з окольничим «вони того не говорили і ніякого договору про хлібні припаси в них не було». Незважаючи на те, що Д. Башмаков і Є. Фролов, переконуючи гетьмана і старшину прикласти свої руки під цим пунктом угоди, зверталися до них «з многими пространными разговорами», останні «стояли на своєму вперто». Врешті-решт було домовлено перенести остаточне вирішення питання на майбутнє, стосовно чого українська сторона звернулася з чолобитною особисто до Олексія Михайловича³⁵⁵.

³⁵⁴ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 996.

³⁵⁵ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 997, 1019.

Категоричне заперечення козацької старшини викликало і пропозиція московських представників щодо впорядкування козацького реєстру. Причому, досить цікавим виглядає той факт, що уряд Олексія Михайловича цього разу в питанні визначення кількісного складу козацького компуту повністю покладався на гетьмана та старшину, передаючи на їх розсуд, яку кількість козаків вписати до реєстру — 60 тис. (як це було визначено угодами 1654 та 1659 років), чи зменшити наполовину, враховуючи зречення правобережним козацтвом влади царя. Згідно інформації, що містилася в статейному списку Д. Башмакова та Є. Фролова, «і гетьман, і вся старшина, що статних слухаючи, говорили, що під цей воєнний час, коли супротивник над шиями стоїть, реєстр учинити і скарб збирати не можна»³⁵⁶.

За результатами переговорів, які завершилися 21 листопада, було ухвалено так звані «Батуринські статті» в кількості п'яти положень. Причому, два з них — про видачу царській адміністрації втікачів з Росії («служилих людей», драгун, поміщицьких і вотчинних селян), а також про впорядкування козацького реєстру та збирання на плату козакам податків і зборів — старшина відмовилася підписувати. Заперечення викликало, як уже відзначалося вище, і положення про передачу прибутків з млинів на утримання російських військ в Україні.

Отже конституйовані Батуринськими статтями нововведення не торкалися засадничих основ взаємин Козацького Гетьманату з російським царем, які залишалися й надалі незмінними. Водночас договір 1663 р., а особ-

³⁵⁶ Книги разрядные, по официальным оных спискам... — Т. 2. — Стлб. 996, 997.

ливо його норма щодо утримання російського війська коштом місцевого скарбу, хоч і була оскаржена старшиною, створювала прецедент, який у майбутньому буде активно використовуватися на переговорах з урядом Брюховецького офіційною Москвою.

Замість висновків: Так усе ж — бувало чи не бувало те «лихо... тоєст чорной ради» за «иних гетманов»?

Підбиваючи підсумки історичної реконструкції передумов, перебігу та найближчих наслідків від Ніжинської генеральної ради 1663 р., вважаю за необхідне передовсім акцентувати увагу на таких принципових моментах. Насамперед не можна оминати увагою той факт, що «чорна» (або «чернецька»), тобто загальна військова рада, звичайно ж не стала витвором літа 1663 р. У політичній історії Гетьманату можна віднайти чимало прикладів залучення найширшого кола «старожитнього» козацького товариства або ж щойно показаченого населення до вирішення нагальних питань поточного життя, а особливо, якщо аналізувати практику кінця 1640-х — початку 1650-х років.

Відтак і закріплення в історіографії терміну «Чорна» як власної назви винятково за Ніжинською генеральною радою 1663 р. можна пояснити хіба що тим потужним впливом історичного нарративу «Літопису Самовидця» на історіографічні реконструкції подій першої половини 60-х років XVII ст. Анонімний же автор «Літопису Самовидця» таким своєрідним акцентуванням уваги на феномені «Чорної ради» 1663 р., як на події, що, на його переконання, саме тоді — «зараз по весні заводиться» — в Україні й «чого за иних гетманов не бивало», демонстрував тим самим власне негативне ставлення до явища, що викликало в автора особисте неприйняття і — не більше того.

Згодом же те, що автор «Літопису Самовидця» зробив для формування історіографічних стереотипів у сприйнятті події, з неабияким успіхом реалізував Пантелеймон Куліш у царині історичної пам'яті, присвятивши «Чорній раді» 1663 р. перший у вітчизняній літературі історичний роман з однойменною назвою. Зважаючи на непересічний літературний таланти Куліша, представлений у романі в вальтерскотівській манері образ «Чорної ради», а також романтизовані образи історичних персонажів і стали визначальними у їхньому сприйнятті широким суспільним загалом, навіть більше того — історична назва стала прозивним іменем для характеристики певного суспільного явища, несучи в собі чітко виражені негативні конотації.

Утім навіть і зауважуючи поширеність практики функціонування загальновійськових «чернецьких» рад у Гетьманаті та певну штучність у демонізації образу історичного діяча 350-літньої давності, все ж варто визнати й те, що скликана на початку літа 1663 р. під Ніжином Генеральна військова рада була поза тим подією певною мірою унікальною.

Передовсім ніколи раніше у Війську Запорозькому не було таких тривалих періодів міжгетьманства, як це мало місце на початку 1660-х років. Ніколи перед цим Військо Запорозьке Низове не відіграло і ніколи по тому більше не відіграватиме такої поважної ролі під час проведення гетьманських виборів в городовій Україні, як це було в червні 1663 р. Як, власне, й участь некозацького населення козацької України не буде такою масовою і певною мірою доленосною, як це було в часи проведення Ніжинської «Чорної» ради. Зважаючи на тривалість виборних перегонів на Лівобережжі 1661–1663 років, вже ніколи більше в історії Гетьманату претендентам на гетьманську булаву не вдасться перевершити Івана Брюховецького в кількості та якості даних перед виборами обіцянок — рядовому козацтву і поспільству, міщанам, представникам Церкви та, особливо, царській владі. І ніколи раніше перемога одного претендента на гетьманську булаву не обертається такою масштабною трагедією для його суперників у гонитві за владою та їхніх помічників і прибічників. Не виникатиме при зміні гетьмана й тих тривог, які накрили старшину і «кармазинове козацтво» після обрання на гетьманство влітку 1663 р. висуванця Запорозької Січі.

Але чи можна вважати «Чорну раду» 1663 р. початком територіального розколу Гетьманату на правобережну та лівобережну частини? Сумнівно. Адже вже від осені 1660 р. Гетьманат існував у форматі поділеного на два політико-адміністративні організми, очільники яких до того ж вели між собою доволі запеклу збройну боротьбу з метою поширення своєї влади на іншу територію, використовуючи при цьому допомогу зовнішніх сил (або ж — будучи самими використаними цими зовнішніми силами).

Можливо тоді обрання Івана Брюховецького на гетьманство на Лівобережжі варто класифікувати, як юридичне закріплення територіального поділу Гетьманату, як на тому наголошується в переважній більшості праць сучасних істориків? Також сумнівно. Адже Павло Тетеря, котрий змінив на гетьманському уряді Юрія Хмельницького чи то восени 1662 р. чи то на самому початку 1663 р., також обирався на гетьманство частиною козацтва — в його випадку правобережцями — і зовсім не визнавався за легітимного регіментаря козацтвом з іншого берега Дніпра. Яким же тоді чином обрання Брюховецького, що сталось уже після елекції Тетері, змінювало юридичне підґрунтя територіального поділу Війська Запорозького або тим паче несло в собі ознаки визначальної, рубіжної віхи в цьому трагічному ланцюзі подій?

Інше питання: чи можна вважати «Чорну раду» 1663 р. причиною територіального розколу Гетьманату на правобережну та лівобережну частини? І тут відповідь не може бути однозначно ствердною. Адже паростки внутрішньої дезорганізації і дезінтеграції Війська Запорозького проросли ще на початковому етапі гетьманування Івана Виговського, коли восени 1657 р. до антигетьманських виступів на Запорозькій Січі долучились старшина і козаки Полтавського та частини Миргородського і Гадяцького полків. Приборкання Виговським за допомоги Кримської Орди збройної опозиції у Полтавській битві 1658 р. та фізичне знищення одного з опозиційних лідерів — полковника Мартина Пушкаря лише на певний час притлумило загострення протистояння, але вже повернення Орди до Криму теренами Лівобережжя після успішної для гетьмана Конотопської битви, внаслідок чого лівобережні полки зазнали величезних людських і матеріальних втрат, підняли градус протистояння ліво-

бережців з гетьманським урядом до нових, якісно відмінних показників. Результатом же цього стали антигетьманські повстання на Лівобережжі кінця літа — початку осені 1659 р. Здавалося б, після здобутої Виговським під Конотопом кількома місяцями раніше зовсім нелогічні, але з огляду на нищівний рейд лівобережними теренами татар цілком передбачувані.

А крім того, подібного роду передбачуваність обумовлювали й соціальні наслідки, а точніше — соціальні загрози від впровадження в життя ратифікованого в травні 1659 р. Варшавським сеймом Гадяцького договору. Адже, зважаючи на структуру землеволодіння, в разі реституції майнових прав коронної шляхти і магнатів в козацькій Україні саме лівобережне козацтво і лівобережна старшина, які володіли землею чи не винятково на праві козацької займанщини, найбільше постраждали б від цього і матеріально, і соціально.

Черговий же крок на шляху дезінтеграції Правобережжя та Лівобережжя було зроблено вже урядом Юрія Хмельницького в часи укладення наприкінці жовтня 1660 р. Чуднівського договору з Річчю Посполитою, а особливо під час його незугарної форми реалізації, коли постраждалими виявилися тисячі лівобережних козаків, котрі під командою наказного гетьмана Тимофія Цицюри перебували в таборі воєводи В.Б. Шереметева і котрі в момент переходу в табір коронних гетьманів були або захоплені в ясир союзниками поляків кримськими татарами, або ж обернуті в підданство колишніми своїми панами — коронними шляхтичами.

Отож, зважаючи на такі передумови, а також фактор військової присутності Російської держави в Києві та на Лівобережжі, «Чорна рада» — як підтвердження територіального поділу Війська Запорозького — була якщо не

неминучою, то, принаймні, цілком очікуваною подією. Відтак «Чорна рада» не започатковувала собою і навіть не провокувала територіальну дезінтеграцію, а стала результатом попередніх дезінтеграційних процесів і явищ, що латентне були присутніми в українському політичному житті принаймні з кінця 1650-х років.

У сприйнятті Ніжинської ради 1663 р. важливу роль відіграє фактор присутності на ній значної кількості російських військ, що не міг не вплинути на перебіг гетьманського обрання. Утім і цей аспект не став новацією у взаєминах Війська Запорозького з царською династією Романових. Адже вже восени 1659 р., під час проведення Переяславської ради, на якій було легітимізовано владні повноваження Юрія Хмельницького, запокою застереження царських інтересів стала присутність у Переяславі значних відділів царських військ під командою офіційного представника Олексія Михайловича на раді боярина князя О.М. Трубецького.

До слова, й обрання Москвою Ніжина як місця проведення гетьманської елекції також лише продовжило традицію, започатковану князем Трубецьким восени 1659 р., коли він навідріз відмовився від запропонованого керівництвом Війська Запорозького Трахтемирова, а на поліг на тому, аби рада відбулась обов'язково в Переяславі.

Ще одне питання принципової ваги фокусується навколо проблеми наслідків ніжинських подій 1663 р. — чи стала «Чорна рада» початком соціальної революції в лівобережній частині Гетьманату і наскільки новообраний регіментар був готовим виконувати роздані в ході боротьби за булаву обіцянки й аванси?

Вичерпну відповідь на них можна дати лише детально проаналізувавши практичні дії Брюховецького, причому,

не лише в наступні по обранню на регіментарство місяці, а й роки його загалом нетривалого гетьманування. Але навіть побіжний погляд на перші кроки лівобережного гетьмана переконує в тому, що не такий уже простий був цей Іван Брюховецький. Й ініційований ним конфлікт з учорашнім своїм союзником і поручителем перед царською владою єпископом Мефодієм, і кроки, скеровані на зміцнення гетьманської влади, виведення її з-під впливу охлократичних настроїв уособлених запорозьким товариством, яке власне на своїх плечах принесло Брюховецького до гетьманства, і намагання вести свою гру з Москвою, що зовсім не була скерована на беззастережну передачу Лівобережжя під владу царя або ж обміну гетьманських повноважень на якісь особисті вигоди (гру, можливо, дещо примітивно-лукаву, але водночас не позбавлену своєї логіки та бажання реалізовувати власний план) тощо якраз і засвідчують неабиякий талант першого лівобережного козацького гетьмана — якщо не як політика, націленого на реалізацію важливих стратегічних завдань, то хоч би вправного тактика, спроможного віднаходити перспективні рішення в найбільш невігідних умовах.

Але чи було такого таланту достатньо, аби вивести Гетьманат чи хоч би його лівобережну частину з тих край складних кризових умов, в які він потрапив і через неспроможність власної еліти досягти консенсусу з найголовніших питань життєдіяльності, і через тиск обставин зовнішнього характеру? Як засвідчив подальший перебіг гетьманування Івана Брюховецького, перехитрити всіх акторів, які на той час грали долею козацької України, було неможливо, а відсутність чітко окресленої перспективи та акумульованої в належній мірі політичної волі для її досягнення таїли в собі величезну загрозу як

особисто для гетьмана Брюховецького, так і держави, яку за результатами Ніжинської генеральної ради 1663 р. йому випало очолити.

Список використаних джерел і літератури

Архівні джерела:

1. Російський державний архів древніх актів (Москва, РФ). — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол; ф. 124: Малороссийские дела, дела 1661 г.; ф. 214: Сибирский приказ; ф. 229: Малороссийский приказ.
2. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków). — Nr. 1065: Listy, memoriały, uniwersały, akta polityczne z lat 1660–1663.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. II, № 15401–15424: Копії Белгородського стола.

Опубліковані джерела:

4. Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. 4: 1645–1676. — СПб., 1842.

5. Акты Московского государства, изд. под ред. Н.А. Попова. — Т. 2: Разрядный приказ, Московский стол. — СПб., 1894.
6. Акты Московского государства, изд. под ред. Д. Самоквасова. — Т.3: Разрядный приказ, Московский стол.— СПб., 1901.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией.— Т. 4. — СПб., 1863.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией.— Т. 5. — СПб., 1867
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией.— Т. 6. — СПб., 1869.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией.— Т. 7. — СПб., 1872.
11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией.— Т. 10. — СПб., 1878.
12. (Величко С.) Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 2. — К., 1851.
13. *Величко С. Літопис.* — Т. 2. — К., 1991.
14. *Гордон П. Дневник, 1659–1667.* — М., 2003.
15. [Грабянка Г.] Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
16. Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183) // ЧОИДР. — Кн. 224. — М., 1900.

17. Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961.
18. Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. — СПб., 1854.
19. Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. — Т. 2. — СПб., 1861.
20. Книги разрядныя, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1885.
21. Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878.
22. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971.
23. «Летописець» Дворецких / Изд. Мыщыка Ю.А. // Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. — М., 1984.
24. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — Т. 4. — К., 1859.
25. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898.
26. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підготовка до друку О.В. Тодійчук та ін. — К., 1995.
27. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004.
28. Bellum Polono-Moschicum od Czudnow 1660 anno expeditum / Wyd. W. Czermak. — Kraków, 1892.
29. [Grabowski A.] Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Kraków, 1845. — Т. 1.

30. [Kluczycki F.] Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego... — Krakow, 1840.— Т. 1.
31. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A. Hnińko. Warszawa, 1922.

Література:

32. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. К., 2008.
33. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004.
34. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина. — 1887. — № 2.
35. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киев. старина. — 1888. — № 5.
36. Гиббенет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1884. — Ч. 2.
37. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Науковий збірник присвячений М. Грушевському... — Львів, 1906.
38. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. — Львів, 1913.
39. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Зап. НТШ. — Т. 59–60. — Львів, 1904.
40. Герасимчук [Герасимчук] В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1994.
41. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

42. *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.; Запоріжжя, 1997.
43. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.
44. *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.
45. *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.
46. *Горобець В.М.* «Чорна рада» 1663-го. Подія та її соціополітичний контекст // Укр. істор. журнал. — 2013. — № 4.
47. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. 9. — Ч. 2.
48. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 10 — К., 1998.
49. *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
50. *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. — К., 1999.
51. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994.
52. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985.

53. *Е[гунов] С.* Гетманство Брюховецкаго // Киев. стари-на. — 1885. — Т. 12.
54. *Карпов Г.* Мефодий Филимонович — епископ мсти-славский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) // Православное обозре-ние. — 1875. — № 2.
55. *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. — 1874. — № 8, 9.
56. *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н.И. Исторические монографии и ис-следования. — Т. 12. — СПб., 1876.
57. *Костомаров Н.И.* Руина // Костомаров Н.И. Истори-ческие монографии и исследования. — Т. 15. — СПб., 1882.
58. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
59. *Мицик Ю.А.* Юрій Хмельницький // Володарі геть-манської булави: Історичні портрети. — К., 1994.
60. *Мицик Ю.А.* Перший український історико-політич-ний трактат // Укр. Історичний журнал. — 1991. — № 5.
61. *Мыцьк Ю.А.* «Летописець» Дворецких — пам'ятник українського летописання XVII века // Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. — М., 1984.
62. Нариси з історії української дипломатії / Відп. редактор В.А. Смолій. — К., 2001.
63. *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчук. Исторический очерк. — СПб., 1891.
64. *Оглоблін О.* До питання про автора Літопису Само-видця // Записки Історично-Філологічного відділу УАН. — Кн. 7–8. — К., 1926.

65. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. К., 1926.
66. *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Додатки // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. К., 1929.
67. *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. 6.
68. *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра // Зап. Історично-Філологічного відділу УАН. — Кн. 24. — К., 1929.
69. *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930.
70. *Романовський В.А.* Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. — Ставрополь, 1967.
71. *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1633 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001.
72. *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Т. 4. — Одесса, 1925.
73. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995.

74. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993.
75. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
76. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999.
77. *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. — К., 2011.
78. *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // *Укр. істор. журн.* — 1995. — № 4.
79. *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. 6, т. 11–12. — М., 1995.
80. *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х рр. XVII ст. — К., 1960.
81. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. — К., 2003.
82. *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899.
83. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене і розширене. — К., 2005.
84. *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928.
85. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934.

86. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998.
87. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Переклад з рос. Л. Білик. — К., 2003.
88. *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660.* — Т. 2. — Warszawa, 1958.
89. *Czermak W.* Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660 // *Przegląd Polski.* — 1886. — Т. 4; 1887. — Т. 1; 1893. — Т. 1.
90. *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978.
91. *Hnilko A.* Wyprawa cudnowska w 1660 roku. — Warszawa, 1931.
92. *Kersten A.* Stefan Czarniecki. 1599–1665. — Lublin, 2006.
93. *Kubala L.* Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660.— Ser. 6. — Lwów, 1922.
94. *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660–63 // *Masz.*, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. — Warszawa, 1950.
95. *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959.

Наукове видання

Горобець Віктор Миколайович

«Чорна рада» 1663 року.

Передумови, результати, наслідки

Відповідальний редактор
академік НАН України *Валерій Смолій*

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Любов Зубець*

Підписано до друку 27.06.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 11,63. Обл. вид. арк. 9,37.
Наклад 300 прим. Зам. 14. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.